

Norm versus praktijk

Veranderende lichaamservaring in Libelle, 1964-1992

Femke Ament

s4209389

Master Actuele Geschiedenis

Inhoud

Inleiding	2
Theoretisch kader	2
Bronnen	10
Methode	11
Deelvraag 1: Het uiterlijk.....	13
Deelvraag 2: Seksualiteit	22
Deelvraag 3: Vruchtbaarheid.....	29
Deelvraag 4: Sociale lichamen.....	35
Conclusie	40
Literatuurlijst	43

Inleiding

De jaren 70 staan in ons collectieve geheugen gegrift als periode van seksuele revolutie en feministische strijd. Volgens het dominante vertoog kreeg het vrouw-zijn in deze periode een geheel nieuwe betekenis. In Nederland streed de *Man Vrouw Maatschappij* van Joke Smit voor betere opleidingskansen, kinderopvang en vrije abortus. De 'Dolle Mina's' vierden hun eerste jubileum en schreven geschiedenis met hun beruchte 'Baas in eigen Buik'-actie. Ook de omgang met het lichaam van de vrouw zou zijn veranderd: ontwikkelingen als de seksuele revolutie, het gelijke loon voor mannen en vrouwen en het wettelijk gelijkstellen van echtgenoot en echtgenote zouden ervoor hebben gezorgd dat de vrouw eigen zeggenschap kreeg over haar lichaam. Een veel aangehaald voorbeeld van deze veranderende omgang is het in 1970 uitgegeven *Our Bodies, Ourselves*.¹ Dit 194 pagina's tellende feministische werk opende met een introductie op 'Women, Medicine and Capitalism', gevolgd door teksten over vrouwelijke seksualiteit, anticonceptie en zwangerschap, en werd internationaal bekend vanwege de vele expliciete afbeeldingen van sekse en reproductie. De jaren 70 worden gezien als een keerpunt waarin vrouwen het laatste woord kregen over hun uiterlijk, seksualiteit, eventuele zwangerschap en sociale relaties. Maar wisten zij dit zelf ook? Is de genoemde feministische oproer enkel zichtbaar aan de oppervlakte, of veranderde ze daadwerkelijk iets in de manier waarop vrouwen hun lichaam ervoeren?

Theoretisch kader

Het theoretisch kader van dit onderzoek bestaat uit twee componenten:

- Het onderzoeksobject: 'het lichaam' binnen geschiedwetenschappelijk onderzoek.
- Het historiografisch kader van tijdschriftonderzoek, waarbinnen het lichaam kan worden onderzocht.

In de volgende paragrafen worden deze onderdelen verder toegelicht.

Het lichaam binnen geschiedwetenschappelijk onderzoek

De geschiedenis van 'het lichaam' als onderzoeksobject begint halverwege de vorige eeuw. Toen Simone de Beauvoir in *Le Deuxième Sexe* stelde dat vrouwen niet worden *geboren* als vrouw, maar gedurende hun leven vrouw *worden*, begon in de feministische wetenschap een langlopend theoretisch project waarin de nadruk op biologie als verklaring voor ongelijkheid tussen mannen en vrouwen werd verschoven naar de sociale en culturele omstandigheden die vrouwelijkheid en

¹ BWHBC (Boston Women's Health Book Collective), *Our Bodies, Ourselves: A Course by and for Women* (New York 1970).

mannelijkheid tot stand brengen.^{2,3} De eerste stap was een conceptueel onderscheid tussen sekse en gender. 'Sekse' was het terrein van het biologische lichaam, en werd gereguleerd door anatomie, chromosomen en hormonen, terwijl de term 'gender' verwees naar alle andere sociaal geconstrueerde kenmerken van mannen en vrouwen.⁴ Hierdoor werd het biologisch determinisme omzeild en konden verschillen tussen mannen en vrouwen cultureel verklaard worden. Dit conceptuele onderscheid werd de hoeksteen van de moderne feministische wetenschap.⁵

Door historici is het lichaam altijd als onveranderlijk, natuurlijk gegeven beschouwd. Ook de scheiding tussen 'sekse' en 'gender' had als resultaat dat alleen gender als veranderlijk construct werd onderzocht. Het lichaam 'was' er simpelweg, als een biologisch 'object', en vormde een historisch onveranderlijke, stabiele factor. Dit veranderde toen onder invloed van het postmodernisme in de jaren negentig duidelijk werd dat de scheiding tussen 'sekse' en 'gender' wél het biologische determinisme omzeilde, maar schuldig bleef aan een essentialistische benadering van het lichaam.⁶ Pas toen begonnen wetenschappers ook 'sekse' te problematiseren, en begonnen ook historici zich intensief bezig te houden met lichaamsgeschiedenis.⁷ Het uitgangspunt van de lichaamsgeschiedenis is dat het lichaam geen transculturele of transhistorische biologische realiteit is, maar een culturele of historische categorie die wordt gegenderd vanuit de context.⁸ Met andere woorden: historici begonnen het beeld van een historisch onveranderlijk lichaam te ontcrachten.

Het lichaam is contextafhankelijk

Eén van de eersten die aan dat beeld begon te tornen was de Amerikaanse historicus Thomas Laqueur. Hij argumenteerde in zijn *Making Sex* dat er tot het einde van de zeventiende eeuw in de medische wetenschap geen fundamenteel onderscheid gemaakt werd tussen een mannelijke en een vrouwelijke sekse. De lichamelijke verschillen tussen mannen en vrouwen werden volgens Laqueur gradueel geïnterpreteerd: de vrouw zou niet fundamenteel anders zijn dan haar mannelijke tegenhanger, maar simpelweg een 'zwakkere' versie van de man.⁹ In de loop van de achttiende eeuw vond er een omslag plaats van het *one sex system* naar het *two sex system*, en werd de vrouw een compleet andere categorie, aldus Laqueur. Er is veel kritiek geweest op de eenzijdigheid van dit betoog, en Laqueurs

² Simone de Beauvoir, *Le Deuxième Sexe* (Parijs 1949); In 1953 werd de Engelstalige versie, *The Second Sex*, beschikbaar voor een breder publiek.

³ Kathy Davis, *The Making of Our Bodies, Ourselves: how Feminism travels across Borders* (Durham 2007) 126.

⁴ Nelly Oudshoorn, *Beyond the Natural Body: An Archeology of Sex Hormones* (New York 1994), Davis, *The Making*.

⁵ Marian Fraser en Monica Greco (red.), *The Body: A Reader* (Londen 2005).

⁶ Linda Nicholson, 'Interpreting Gender', *Signs* 20 (1994) 79-105, Davis, *The Making*.

⁷ Geertje Mak, *Lichaamsgeschiedenis, sekse en zelf, Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 28 (2008) 35.

⁸ Christien Brouwer, 'Recensie: Kaat Wils (red), *Het Lichaam (m/v)* (Leuven 2001)', *Tijdschrift voor Genderstudies* 4 (2003) 74.

⁹ Thomas Laqueur, *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud* (Cambridge 1990).

argumenten zijn in verschillende studies aangescherpt en bijgesteld.¹⁰ Dit neemt niet weg dat *Making Sex* het debat opende voor de bestudering van het lichaam als fysieke werkelijkheid in uitdrukkelijke connectie tot het lichaam als representatie in diverse discoursen.¹¹ ‘Het lichaam’ was niet langer een natuurlijk gegeven, maar kon verschillende betekenissen hebben in verschillende contexten. Sinds Laqueurs onderzoek naar de veranderende context door de tijd heen zijn er nog verschillende andere contexten onderzocht waarin de betekenissen van lichamen veranderen. Denk bijvoorbeeld aan de medische context, waarin het lichaam bij de dokter tijdens een intakegesprek op een andere manier wordt ervaren dan en bij diezelfde dokter op de operatietafel.¹² De betekenis van het lichaam verandert middels verschillende praktijken. Desondanks spreken we nog steeds over ons lichaam als over een extern object, terwijl we het eerder zouden moeten hebben over het ‘doen’ van ons lichaam. Het hebben van een lichaam vereist actie, waardoor we ‘belichamen’.¹³ Om deze reden wordt in dit onderzoek gesproken over lichaamspraktijken.

Een dergelijke invalshoek is nuttig in onderzoek naar de relatie tussen het lichaam en lichaamsgerelateerde identiteit. Lichaamspraktijken en de omgang met het lichaam laten zien hoe deze identiteit wordt vormgegeven. Grofweg zijn er binnen de lichaamsgeschiedenis twee invalshoeken te onderscheiden: enerzijds door onderzoek naar daadwerkelijke ‘fysieke’ lichamen, en hoe zij zijn beïnvloed door culturele verschijnselen, anderzijds door onderzoek naar de invloed van (culturele) representaties van lichamen, en hoe zij cultuur en samenleving beïnvloeden.¹⁴ Deze twee invalshoeken sluiten elkaar niet uit maar worden in veel gevallen juist gecombineerd. Zo kunnen culturele representaties van vrouwelijke lichamen in bijvoorbeeld de media het idee van een ‘normaal’ vrouwenlichaam vormgeven, bevestigen en veranderen. Vrouwen met lichamen die niet binnen de marge van dat lichaam vallen zullen ofwel kritisch zijn over hun lichaam, ofwel over de norm. Door onderzoek naar de manier waarop lichamen die in de marge vallen worden ervaren kunnen we meer te weten komen over de grenzen van identiteiten in een bepaalde periode en de verschuiving van die grenzen.

De Nederlandse vrouw in de jaren 70

In de jaren 70 zou de identiteit van de Nederlandse vrouw grondig zijn veranderd. De jaren 70 markeren voor veel historici de komst van een brede feministische beweging, die de algemene belangen van de vrouw vertegenwoordigden.¹⁵ De *civil rights movement* in de Verenigde Staten en de

¹⁰ Dror Wahrman, *The Making of the Modern Self* (New Haven 2004).

¹¹ Catrien Santing, ‘Van lijf en leden’, *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 28 (2008) 22.

¹² Annemarie Mol, *The Body Multiple: Ontology in Medical Practice* (Durham 2003).

¹³ Bryan Turner, *The body and Society: Explorations in Social Theory* (Londen 2008)15-41.

¹⁴ Geertje Mak, ‘Lichaamsgeschiedenis tussen discoursen en praktijken’, *Ex Tempore* 31:4 (2012) 221.

¹⁵ John McKay (red.), *A History of Modern Society* (Boston 2011) 974.

internationale studentenprotesten tegen de oorlog in Vietnam hadden voor het idee gezorgd dat fundamentele veranderingen bereikt konden worden door samen te strijden. De feministen vielen het patriarchaat aan, evenals seksisme en algemene ongelijkheid tussen mannen en vrouwen. Protest was ook te vinden onder de bevolkingsgroep die vlak na de Tweede Wereldoorlog was geboren. Zij waren volwassen geworden met het consumentisme en het idee dat de samenleving 'maakbaar' is. Deze zogenaamde 'babyboomers' kwamen in de jaren 70 massaal in opstand tegen de gevestigde orde.

Politieke en sociale veranderingen hadden volgens het dominante vertoog ook implicaties voor de omgang met vrouwenlichamen. Onder anderen de Brits-Australische socioloog Bryan Turner argumenteert in één van de belangrijkste werken over de sociale constructie van het lichaam dat de geschiedenis van het lichaam met name wordt gekenmerkt door de beheersing van seksualiteit, en dan met name de vrouwelijke seksualiteit, door het mannelijke patriarchale gezag.¹⁶ Eeuwenlang was de vrouwelijke seksualiteit problematisch geweest, in de zin dat haar reproductieve functie die de basis vormde voor het voortbestaan van het economische systeem. Om het voortbestaan van de economische situatie te verzekeren moest de vrouwelijke seksualiteit worden beheerst en gecontroleerd. Door de onlosmakelijke verbinding van vrouwelijkheid met reproductie kwamen vrouwen gelijk te staan met de 'natuur', en waren zij lager in hiërarchie dan mannen, die met het hoger gewaardeerde 'cultuur' werden geassocieerd.¹⁷ In de twintigste eeuw begon deze scheiding te wankelen. Vrouwen gingen werken, en waren niet langer beperkt tot hun reproductieve functie.¹⁸ Onder invloed van het consumentisme werd het lichaam een vehikel van genot en plezier.¹⁹ De vrouwelijke seksualiteit was niet langer een voorwaarde voor het voortbestaan van de economie en kon een nieuwe invulling krijgen. In de jaren 70 kwam in Nederland de ontzuiling en ontkerkelijking op gang en verdween ook de tweede pijler van het onderdrukkende systeem: de christelijke doctrine van seksueel gedrag. De ontwikkeling van anticonceptie, scheidingsregelingen en een verandering van het karakter van bezit in het huishouden ervoor dat we de periode als hoogtepunt van de Tweede Feministische Golf beschouwen. Het lichaam van de vrouw was een strijdtoneel geworden.

Historiografisch kader: tijdschriftonderzoek

Onderzoeken zoals die van Turner baseren zich op kwantitatieve gegevens. We kunnen het lichaam echter ook op een kwalitatieve manier benaderen, om meer te weten te komen over de omgang met het lichaam in de praktijk. Onderzoek naar de individuele leefwereld van mensen in het verleden kan op verschillende manieren plaatsvinden. Eén van die mogelijkheden is door tijdschriften of andere

¹⁶ Bryan Turner, *The Body and Society: Explorations in Social Theory* (Londen 2008) 101.

¹⁷ Turner, *The Body*, 107.

¹⁸ Turner, *The Body*, 129.

¹⁹ Turner, *The Body*, 147.

massamedia te onderzoeken. Tijdschriften zijn alomtegenwoordig en liggen bij elke supermarkt, kiosk of boekwinkel in de schappen. Ze zijn er niet alleen voor mannen, vrouwen en kinderen, maar ook speciaal voor de moderne vrouw, de goedgeklede man, de geëngageerde burger of de zelfbewuste dertiger. Tijdschriften worden vaak afgedaan als gemakkelijk entertainment, maar vormen een belangrijk onderdeel van de Nederlandse cultuur.

Historicus Remieg Aerts zette in 1996 het tijdschrift als onderzoeksobject af tegen een toen opkomend nieuw medium: het internet. Sinds het ontstaan van de vroegste periodieken in de zestiende eeuw is het tijdschrift een flexibel medium gebleken als informatiedrager, opiniemaker en discussiepodium. De tijdschriften maakten een differentie aan in de publieke sfeer, enerzijds door prijs, niveau en onderwerpkeuze, anderzijds door zelf groepen in het leven te roepen waar lezers zich in konden- of zouden moeten- herkennen. Door identificatie met het tijdschrift werden 'burgers' onderling met elkaar verbonden, aldus Aerts. Hij schrijft dat tijdschriften een interessant onderzoeksobject zijn omdat zij representatief zijn en een integraal karakter hebben. Elk tijdschrift vertegenwoordigt een relatief deel of aspect van de samenleving.²⁰ Zij representeren veel meer dan alleen zichzelf, maar ook een kring van hun redactie, medewerkers, uitgevende instantie en van hun publiek. De makers en lezers van een tijdschrift zorgen zo samen voor het ontstaan van een soort subcultuur. Het door het tijdschrift vertegenwoordigde deel van de samenleving onderscheidt zich van het deel dat níet door het tijdschrift wordt vertegenwoordigd. In het blad wordt deze groep constant bevestigd en opnieuw vormgegeven.

In de laatste decennia is de interesse voor tijdschriftstudies onmiskenbaar gegroeid. In 1997 werd er zelfs een tijdschrift voor tijdschriftstudies opgericht. Ondanks de erkenning van het tijdschrift als cruciaal instrument in de productie, distributie en consumptie van cultuur, wordt in de meeste onderzoeken die door het blad worden gepubliceerd het tijdschrift beschouwd als een spiegel van het literaire, politieke en sociale klimaat van een bepaalde periode, en op die manier als bron gebruikt.²¹ In de meeste historische tijdschriftonderzoeken wordt dan ook de nadruk gelegd op het tijdschrift als onderzoeksobject. Vroege onderzoeken naar de lezers van tijdschriften kwamen op na de Tweede Wereldoorlog, toen de massaconsumptie in de westerse wereld opkwam, en er grote geldbedragen waren gemoeid met de uitgifte van tijdschriften. Die haalden een groot deel van hun inkomsten uit hun advertenties. Deze ontwikkeling zorgde ervoor dat de lezers een interessant onderzoeksobject werden voor marketingstudies.²²

²⁰ Remieg Aerts, 'Het tijdschrift als culturele factor en als historische bron', *Groniek* 135 (1996) 171.

²¹ Dit blijkt onder andere uit het woord van de redactie op de site <https://www.tijdschriftstudies.nl/about/> te vinden onder 'History' (Geraadpleegd 03-01-2017).

²² Marloes Hülsken, *Kiezen voor kinderen? Vrouwentijdschriften en hun lezeressen over het katholieke huwelijksleven 1950-1975* (Hilversum 2010) 23.

Vrouwentijdschriften

Binnen de tijdschriften vormen de 'vrouwentijdschriften' een aparte categorie. In de loop van de twintigste eeuw is deze term in opmars gekomen, als neutralere vervanging van de term 'damesblad'. Een vrouwentijdschrift is een geredigeerd, regelmatig verschijnend drukwerk, gericht op een vrouwelijk publiek.²³ Al in de loop van de achttiende eeuw hadden gespecialiseerde vrouwentijdschriften in Duitsland, Frankrijk en Engeland een vaste plaats op de afzetmarkt verworven. In Nederland gebeurde dit relatief laat: pas in de jaren 1920 begonnen de vrouwentijdschriften aan populariteit te winnen, om na de jaren vijftig in een stroomversnelling te raken en daarna lange tijd te blijven groeien.²⁴ Dergelijke tijdschriften behoren tot één van de oudste en meest wijdverspreide massamedia, maar zijn nog 'verrassend weinig' bestudeerd, aldus Marloes Hülsken in 2005.²⁵ Zeker wanneer in acht wordt genomen dat de vrouwentijdschriften een relatief groot marktaandeel van de betaalde tijdschriften in Nederland hebben.²⁶

Onderzoek buiten de commerciële invalshoek kwam op onder invloed van *New Cultural History* en *New Historicism*. Deze stromingen stimuleerden de belangstelling voor de sociale geschiedenis van het leven van alledag, en voor geschiedenis van 'onderaf'.²⁷ Aan universiteiten kwamen de vrouwengeschiedenis en de feministische wetenschap op, die zich bezigden met deze onderwerpen. Aanvankelijk had die 'vrouwengeschiedenis' een politieke missie: ze moest de onzichtbaarheid, de onmacht en de onderdrukking van de vrouw beëindigen en geschiedenis schrijven waarin de vrouw als actief subject naar voren kwam. In de jaren 1970 ontstond op die manier een discours waarin vrouwentijdschriften werden afgedaan als 'slecht' en 'onderdrukkend'.

Amerikaanse Betty Friedan stelde bijvoorbeeld in al 1963 het probleem van de 'ongelukkige huisvrouw' aan de kaak.²⁸ Het beeld dat door Amerikaanse tijdschriften werd geschetst -van vrouwen die een natuurlijk geluk vonden in hun rol als huisvrouw, moeder en echtgenote- zou ervoor zorgen dat vrouwen keuzes maakten die in dat ideaalbeeld pasten. Ze pleitte voor een alternatief ideaalbeeld en wees die media op hun verantwoordelijkheid om deze aan de man -of beter: aan de vrouw te brengen.

²³ Lotte Jensen, *Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt. Vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw* (Hilversum 2001) 13.

²⁴ Lotte Jensen, 'Geheel aan de vrouwelijke kunnen toegewijd? Nederlandse vrouwentijdschriften in de achttiende en negentiende eeuw', in: *van zeep tot soap. Continuïteit en verandering in geïllustreerde vrouwentijdschriften. Catalogus Persmuseum*, bij de gelijknamige tentoonstelling van 22 april tot 26 september 2004 Amsterdam, 22.

²⁵ Marloes Hülsken, 'Fascinerend en veelzijdig: het vrouwentijdschrift als bron', artikel op www.vrouwentijdschriften.nl (Amsterdam 2005) 6.

²⁶ In 2015 bijvoorbeeld een aandeel van 20,7% waarmee vrouwentijdschriften na radio- en televisiebladen het meest gelezen werden: <<http://www.mediamonitor.nl/mediamarkten/tijdschriften/tijdschriften-in-2015/>> [Geraadpleegd op: 26-01-2017].

²⁷ Georg Iggers en Edward Wang (eds), *A Global History of Modern Historiography* (New York 2003) 371.

²⁸ Betty Friedan, *The Feminine Mystique* (New York 1963) 15-20.

In de jaren 1970 was de kritiek op vrouwentijdschriften het heftigst. Een voorbeeld van een kritisch feministisch onderzoek is *Vrouwenbladen: spiegels van een mannenmaatschappij* van Iris Wassenaar. Zij onderzocht commerciële vrouwentijdschriften en de marketingwereld daarachter. Ze zag de tijdschriften als bevestigend voor traditionele rolpatronen, en zag een verband tussen de groei van de massaconsumptie en de verkoop van vrouwentijdschriften. Het tijdschrift was volgens Wassenaar een cultureel instrument dat de huisvrouw op de hoogte hield, haar probeerde te vermaken en haar vertelde hoe zij zich diende te gedragen.²⁹ De vrouw werd 'thuisgehouden' in isolatie. Het bestaansrecht van het vrouwentijdschrift wordt volgens Wassenaar ontleend aan de sociale onderdrukte, positie van de vrouw. Het tijdschrift zou daar een bevestigende en conservatieve rol in spelen.

De kritiek op vrouwentijdschriften uitte zich ook maatschappelijk. Met de leus 'Er zit een luchtje aan damesbladen' bezette de actiegroep Dolla Mina in 1970 de redactie van *Margriet*.³⁰ Op een flyer die werd uitgedeeld stond het volgende: '*U met uw suikerzoete (ouwe) hoernalistiek bedwelmt het Nederlandse huisvrouwenproletariaat. Uw knusse rubriekjes en artikeltjes, uw verrukkelijke reportages over ons geliefd koningshuis zijn juist wat de huisvrouw, simpele ziel, nodig heeft, nietwaar. U probeert haar dagen te vullen met recepten, knip- en breipatronen en romantische vervolgverhalen. U leert de vrouw haar plaats: thuis en dienstbaar aan man en kinderen. De vervulling van het vrouw-zijn, het produceren en opkweken van een nageslacht, vergeet u ook al niet. Kortom, er zit een luchtje aan de damesbladen.*'³¹ De Dolle Mina's 'bedwelmden' het gebouw op hun beurt met luchtverfrissers en deodorant. Op de actie kwamen zo'n zestig man af. Vermoedelijk was de helft daarvan journalist.³²

Het bedwelvende effect van de tijdschriften werd in latere wetenschappelijke studies ter discussie gesteld. In 1987 stelde Elizabeth Frazer voorzichtig dat een effect van het dominante beeld in het tijdschrift niet kan worden verondersteld. In haar onderzoek naar het tijdschrift *Jackie* stelt ze vraagtekens bij het bestaan van één ware betekenis van een tekst.³³ Vijf jaar later deed de feministische communicatiewetenschapper Joke Hermes, samen met Veronique Schutgens, onderzoek naar het Nederlandse feministische tijdschrift *Opzij*.³⁴ Ze interviewde verschillende respondenten over hun ervaringen met het tijdschrift. Ze concludeert onder andere dat de betekenis en interpretatie van het blad niet voor elke lezer(es) hetzelfde is. Een paar jaar later, in 1995, schreef ze een algemener werk, waarin ze tachtig respondenten interviewt over de invloed die zij zelf

²⁹ Iris Wassenaar, *Vrouwenbladen: spiegels van een mannenmaatschappij* (Amsterdam, 1976) 84.

³⁰ Marjo van Soest en Eva Besnyö, *Vijf jaar Dolle Mina. 'Meid wat ben ik bewust geworden'* (Den Haag 1975) 11.

³¹ *Ibidem*.

³² M. Blazer, 'Wie haalt het haardotje uit de gootsteen?', *Televizier. Familie- en televisieweekblad*, n.d., 27. Collectie Dolle Mina, Aletta, map 65

³³ Elizabeth Frazer, 'Teenage Girls reading *Jackie*', *Media, Culture and Society* 9 (1987) 411.

³⁴ Joke Hermes en Veronique Schutgens, 'A Case of the Emperor's new Clothes? Reception and Tekst Analysis of the Dutch Feminist Magazine *Opzij*', *European Journal of Communication* 7 (1992).

toeschrijven aan het lezen van tijdschriften.³⁵ Uit de conclusie blijkt de invloed die lezeressen zelf zien helemaal niet zo groot is. Ze waarschuwt voor deze valkuil, die ze de *fallacy of meaning* noemt. Ze argumenteerde dat teksten (en beelden) niet altijd significant zijn voor de lezer, en dat het gevaarlijk is om conclusies te trekken op basis van een tegengestelde aanname. Haar kritiek op de waardeoordelen van vroege feministische werken werkt ze verder uit in 'Sommige dingen doe ik alleen op uit vrouwenbladen en niet uit de praktijk' uit 1998.³⁶

Frazier, Wassenaar en ook de Dolle Mina's hadden kritiek op de dominante ideologie van 'het' vrouwentijdschrift, en veronderstelden een vernietigende werking voor de lezeres. Frazer en Hermes probeerden voorbij de oppervlakte van een dominante ideologie te kijken en hielden interviews met lezeressen om na te gaan of die werkelijk zo'n desastreuze werking had. Vrouwentijdschriften zijn echter ook op een andere manier interessant: in *Margriet* en *Libelle* zijn naast redactionele stukken uit reacties van lezers te vinden: op maatschappelijke problemen en op artikelen uit het blad. De tijdschriften dienen daardoor ook als forum waar het publiek discussies kan voeren en met elkaar in dialoog kan gaan. Toen de redactie van de *Margriet* in 1978 haar 40-jarige jubileum vierde, wilde zij graag een onderzoek laten doen naar haar adviesrubriek. Sociologen Christien Brinkgreve en Michel Korzec werden gevraagd dit onderzoek uit te voeren. Volgens hen was de rubriek een spiegel van de tijd, en gaf een analyse ervan inzicht in de veranderingen in de samenleving.³⁷ De problemen die in de adviesrubriek besproken werden, zouden een afspiegeling zijn van de problemen in de maatschappij. De analyses van de sociologen lieten zien dat gedrag en opvattingen met betrekking tot seksualiteit, zeden en omgangsvormen in relatief korte tijd ingrijpend waren veranderd.³⁸

Het reflectieve karakter van de vrouwentijdschriften biedt mogelijkheden voor onderzoek naar de wisselwerking tussen de gepresenteerde norm en individuele praktijken. Zo lezen we niet alleen dat de lezeressen op een bepaalde manier *zouden moeten* omgaan met bijvoorbeeld hun uiterlijk, seksualiteit, reproductiviteit of sociale relaties, maar komen we er ook achter hoe de lezeressen hier *daadwerkelijk* mee omgaan. Hierdoor ontstaat er een directe relatie tussen de tekst en de praktijk, en kan de vraag worden beantwoord welke veranderingen we zien in de lichaamservaring van vrouwen in *Libelle* in de periode 1964-1992. Om deze hoofdvraag te kunnen beantwoorden zullen verschillende categorieën van lichaamservaring apart behandeld worden: uiterlijk, seksualiteit, reproductiviteit en sociale relaties. De vier deelvragen luiden als volgt:

³⁵ Joke Hermes, *Reading Women's Magazines. An Analysis of Everyday Media Use* (Cambridge 1995).

³⁶ Joke Hermes, 'Sommige dingen doe ik alleen op uit vrouwenbladen en niet uit de praktijk: over het gebruik van vrouwen en empowerment', *Massacommunicatie* 4 (1998) 283-304.

³⁷ Christine Brinkgreve en Michel Korzec, *Margriet weet raad: gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978* (Utrecht 1978).

³⁸ Marloes Hülsken, 'Fascinerend en veelzijdig: het vrouwentijdschrift als bron', artikel op www.vrouwentijdschriften.nl (Amsterdam 2005) 8.

1. Welke veranderingen zien we in de manier waarop het uiterlijke voorkomen van het vrouwelijke lichaam wordt vormgegeven in *Libelle*?
2. Welke veranderingen zien we in de manier waarop seksualiteit van het vrouwelijke lichaam wordt vormgegeven in *Libelle*?
3. Welke veranderingen zien we in de manier waarop de vruchtbaarheid van het vrouwelijke lichaam wordt vormgegeven in *Libelle*?
4. Welke veranderingen zien we in *Libelle* in de manier waarop het lichaam van de vrouw wordt ingezet binnen haar sociale relaties?

Bronnen

De hoofdvraag en deelvragen zullen beantwoordt worden aan de hand van een casestudy naar de het grootste vrouwentijdschrift in Nederland: *Libelle*. In de bibliografie *Het Geïllustreerde tijdschrift in Nederland* van Joan Hemels en Renée Vegt worden 200 publiekstijdschriften beschreven die verschenen tussen 1840 en 1990, en hun bibliografische gegevens en vindplaatsen.³⁹ Van *Libelle* worden de verschillende uitgeverijen genoemd waar het blad is uitgegeven, de jaren waarin het verschenen is, de verschijningsfrequentie ervan en de beoogde doelgroep.

De redactiearchieven van *Libelle*, evenals die van veel twintigste-eeuwse vrouwentijdschriften, zijn helaas niet bewaard gebleven. De jaargangen van *Libelle* zijn wel te vinden in de collectie van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag. Omdat onderzoek naar vrouwentijdschriften pas sinds de jaren 1970 object zijn van serieus onderzoek zijn de jaargangen die in Den Haag te vinden zijn van vóór 1962 niet helemaal compleet. De tijdschriften worden niet uitgeleend, maar kunnen door leden van de bibliotheek ter plekke worden ingezien. Omdat de redactiearchieven niet bewaard zijn, is er ook geen uitgebreide informatie over de verschillende rubrieken, hun schrijvers, verschijningsperiode of andere achtergrond. Voor dit onderzoek zijn delen van de jaargangen 1964, 1966, 1968, 1970, 1972, 1975, 1976, 1977, 1978, 1980, 1982, 1984, 1986, 1988, 1990 en 1992 bestudeerd. In de beperkte tijd is het niet mogelijk om alle nummers van deze jaargangen door te nemen. Daarom is er voor gekozen om één map per jaargang te onderzoeken. De selectie van de betreffende mappen is willekeurig. In de nummers 37, 40 en 44 van jaargang 1968 was een bijlage opgenomen over seksuele voorlichting. Deze bijlages waren helaas niet aanwezig in de *Libelles* uit de Koninklijke Bibliotheek, maar waren nog wel te vinden in de collectie van Kennisinstituut voor Emancipatie en Vrouwengeschiedenis *Atria* te Amsterdam. Omdat het onderzoek aanvankelijk een kleinere periode zou beslaan is er begonnen met de jaargangen 1975, 1976 en 1977. Toen de beslissing is genomen om een grotere periode te

³⁹ Joan Hemels en Renée Vegt, *Het Geïllustreerde Tijdschrift in Nederland*. Bron van kennis en vermaak, lust voor het oog. Bibliografie. Deel 1, 1840-1945; Deel 2, 1945-1995 (Amsterdam 1993; 1997).

onderzoeken is gekozen om steeds een jaartal over te slaan. Omdat de oneven jaartallen 1975 en 1977 al bekeken waren zijn deze ook opgenomen in de uiteindelijke selectie.

Historische tijdschriften als *Libelle* kunnen enerzijds als object en anderzijds als bron worden benaderd. Het tijdschrift lijkt als bron bij uitstek geschikt om te onderzoeken welke onderwerpen speelden in het maatschappelijke leven. Als cultuurdrager en -verspreider was het voor *Libelle* mogelijk om een grote groep vrouwen met elkaar te verbinden. Lezeressen hadden in de verschillende brievenrubrieken van het tijdschrift een platform voor ideeënuitswisseling. Daardoor is het tijdschrift ook cultuurvormend: door ideeën uit te wisselen met lezeressen en redactie wordt cultuur constant bekritiseerd, bevestigd of aangepast. Een valkuil is om over het hoofd te zien dat de redactie en de lezeressen tijdschrift een soort subcultuur vormen, en te vergeten dat het tijdschrift geen directe afspiegeling is van de maatschappij. Er moet in het achterhoofd worden gehouden dat conclusies hoofdzakelijk gelden voor de onderzochte groep. 'De' vrouw bestaat niet. *Libelle* heeft wel het voordeel dat haar achterban zo groot en breed is, dat ze door vrijwel alle lagen van de samenleving snijdt en daardoor breder gedragen opvattingen aan het licht kan brengen.

Methoden

De onderzoeksvraag zal worden beantwoordt aan de hand van een analyse van *Libelle* in de periode tussen 1964 en 1991. Door een ruime onderzoeksperiode te nemen zullen verschillen tussen het begin en het einde van de jaren 70 duidelijker zichtbaar worden, en kunnen verschuivingen die eventueel pas later zichtbaar zijn ook worden waargenomen. De focus zal liggen op de manier waarop het vrouwelijke lichaam wordt ervaren door lezeressen, en de manier waarop het tijdschrift het lichaam mede vorm geeft. Daarom worden niet alleen de reacties van de lezeressen op de artikelen in het tijdschrift meegenomen, maar ook op de reacties van de redactie op vragen en opmerkingen van de lezer, en de reacties van de lezeressen op elkaar. Op die manier poogt dit onderzoek de wisselwerking tussen norm en praktijk bloot te leggen.

De deelvragen zijn thematisch ingedeeld. Na selecteren van het bronmateriaal zijn er vier categorieën geformuleerd om het materiaal binnen te onderzoeken: het uiterlijke voorkomen van het vrouwenlichaam, de seksualiteit ervan, het vruchtbare vrouwenlichaam in haar reproductieve functie en het lichaam zoals dat binnen de sociale context wordt ervaren. Voor sommige stukken kunnen argumenten worden aangevoerd dat zij binnen meerdere categorieën kunnen worden behandeld. Zo kan het onderwerp 'seks binnen het huwelijk' zowel onder seksualiteit worden geschaard als onder de sociale context. In die gevallen is gekozen voor de categorie waarin de meest overeenkomstige onderwerpen worden besproken. Mijns inziens zijn de categorieën een goede basisindeling, omdat ze verschillen en overeenkomsten in ontwikkelingen tussen de vier velden laten zien.

Op het oog controversiële onderwerpen waar niet of nauwelijks reactie op lijkt te zijn geweest worden geselecteerd, evenals onderwerpen die juist wel veel discussie oproepen. De interesse in het onderzoek gaat steeds uit naar de marge van de norm, en naar de manier waarop de grenzen daarvan worden verdedigd, bekritiseerd of aangepast. Na de eerste selectie worden de brieven en reacties aan een kwalitatieve analyse onderworpen. Per brief zal eerst de inhoud worden beschreven, daarna zal de norm worden geanalyseerd. Soms worden verschillende brieven samen beschreven, omdat ze op elkaar reageren of over hetzelfde onderwerp gaan. In de conclusie van elke deelvraag wordt gereflecteerd op de normen, de grenzen ervan en eventuele verschuivingen.

Deelvraag 1: Het uiterlijk

Welke veranderingen zien we in de manier waarop het uiterlijke voorkomen van het vrouwelijke lichaam wordt vormgegeven in Libelle?

De meest logische manier om vormgeving van het vrouwenlichaam te onderzoeken is door te kijken naar de manier waarop vrouwen hun 'externe', uiterlijke voorkomen ervaren. Dit lichaam is het meest zichtbaar in het dagelijkse leven, en ook het meest zichtbaar in het tijdschrift. De vraag hoe een vrouw eruit zou moeten zien wordt in vrijwel elke uitgave van *Libelle* beantwoordt. Niet alleen door geïdealiseerde afbeeldingen van vrouwenlichamen te tonen, maar ook door normatieve grenzen te stellen aan een 'normaal' vrouwelijk uiterlijk in afbeeldingen, artikelen en adviesrubrieken. Die grenzen zijn veranderlijk en worden voortdurend bijgesteld. Het gaat hier niet om een schoonheidsideaal, maar over de afbakening van wat als vrouwelijk lichaam kan worden beschouwd.

In deze deelvraag wordt gekeken naar de lichaamservaring van vrouwen wanneer hun uiterlijk in de marge, of zelfs buiten de normatieve grenzen van vrouwelijk valt. Wordt de norm aangepast zodat het lichaam er binnen past, of wordt het lichaam aangepast zodat het binnen de norm valt? En zien we daar veranderingen in? Er is specifieke aandacht voor de borsten van de vrouw, omdat zij een bijzonder onderdeel van het vrouwelijke uiterlijk en de vrouwelijke identiteit vormen.

Ontharingsmiddelen zijn er om gebruikt te worden (1970)

In de adviesrubrieken is er vaak sprake van het duidelijk stellen van grenzen van het vrouwenlichaam. Soms gebeurt dat over grootste zaken, maar vaker over de details. Zo schrijft een man, die wordt aangeduid met zijn initialen S.J. in de rubriek 'Libelle Forum' uit 1970 dat hij de haren op de benen van zijn vriendin 'niet meer aan kan zien'.⁴⁰ S.J. leerde zijn vriendin drie jaar eerder kennen en hoewel hij zich toen al aan de haren ergerde, besloot hij ze te negeren en dacht hij dat hij 'er wel overheen zou komen'. *Libelle* heeft een aantal specialisten in dienst om op de vragen van lezers te reageren. S.J. krijgt antwoord van de schoonheidsspecialiste Colette van Opijnen. Ze noemt de situatie -de mening van S.J.- een 'probleem', en adviseert hem om het probleem openhartig met zijn vriendin te bespreken. Ze schrijft dat ontharingsmiddelen er immers zijn om gebruikt te worden. De praktijk van het scheren van beenhaar ziet de schoonheidsspecialiste als een kwestie waar niet alleen de vrouw, maar ook S.J. zelf over mag beslissen. Het haar is klaarblijkelijk geen probleem voor zijn vriendin, maar de schoonheidsspecialiste gaat niet in op haar behoeftes. De praktijk van het scheren van benen hoort volgens de specialiste bij het hebben van een vrouwenlichaam.

⁴⁰ 'Die haren, ik kan ze niet meer zien' in: 'Libelle Forum', *Libelle* 19 (1970) 58.

Vrouwen met een sieraad minder (1970)

In 1970 verschijnt het artikel 'Vrouwen met een sieraad minder' in een interview met een vrouw die borstkanker heeft gehad.⁴¹ Ten gevolge van de ziekte heeft ze één van haar borsten moeten laten amputeren. Ze beschrijft de amputatie en de manier waarop het verliezen van een borst de relatie met haar man beïnvloedde. In het artikel noemt de geïnterviewde dat ze haar borstkanker ontdekte nadat ze een eerder gepubliceerd zelfonderzoek uit *Libelle* thuis had uitgevoerd. Onder het interview was opnieuw een zelfonderzoek geplaatst. Aan de hand van schematische tekeningen wordt uitgelegd hoe de vrouw, zonder inmenging van een (mannelijke) dokter, zélf de controle kan nemen over het onderzoeken van haar lichaam. Dat meerdere vrouwen de onderzoeken ook daadwerkelijk thuis uitvoeren is te lezen in de reacties in de brievenrubrieken. Onder anderen Mevrouw P. M. A. K. -v. B.H., die in 'Beste Libelle' schrijft dat ze op vrijdag het stuk las, en diezelfde dag 's avonds 'iets' ontdekte.⁴² Ze gebruikt de termen borsten of kanker niet. Op maandag ging ze naar de huisarts en die middag werd ze nog geopereerd. Ze bedankt *Libelle* voor hun 'alarmklok', ze had 'nooit gedacht dat háár zoiets zou kunnen overkomen'.

In de loop van de jaren 1970 werd het taboe rondom borstkanker verbroken en werd de ziekte steeds zichtbaarder in de samenleving.⁴³ Hierdoor werd de borst ook een risico. In het artikel 'Vrouwen met een sieraad minder' en de reacties zien we een aantal lichaamspraktijken terugkomen. Allereerst de handeling van het borstzelfonderzoek. De lezeres wordt aangemoedigd om haar lichaam met haar eigen handen te inspecteren. Daarmee wordt haar geleerd om haar lichaam niet alleen gevoelsmatig te bekijken, maar ook op een rationele manier. Ze kan op deze manier zelf oordelen over de gesteldheid van haar gezondheid, en de gezondheid van haar borsten. Ze wordt geleerd te herkennen wanneer haar lichaam onregelmatigheden vertoont of verandert, en wanneer zij een bezoek zou moeten brengen aan de dokter. De tweede praktijk die we zien is het nemen van een borstprothese en het ondergaan van de operatie. Anders dan bij het borstzelfonderzoek wordt het lichaam nu overgeleverd aan de dokter en de chirurg. Zij mogen beslissingen nemen over de vormgeving van een belangrijk onderdeel van de vrouwelijke identiteit. De patiënte wordt geen bedenktijd gegund: de chirurg neemt de beslissing dat er moet worden geopereerd, en een paar uur later lag mevrouw v. B.H. al op de operatietafel. Géén kanker is voor de chirurg immers beter dan wél kanker. Wel mocht ze beslissen over het al dan niet nemen van een borstprothese.

⁴¹ Mink van Rijdsdijk, 'Vrouwen met een sieraad minder. Over vrouwen die borstkanker ontdekten' in: 'Wij en onze kinderen (bijlage), *Libelle* (1970) 9.

⁴² 'Wéér pijnlijk bedankt' in: 'Beste Libelle', *Libelle* 22 (1970) 7.

⁴³ Willemijn Ruberg, 'Van zwarte gal tot Pink Ribbon. De geschiedenis van borstkanker 1700-2000', *Historica* 1 (2015) 15-19.

Door het zelf uitvoeren van het borstonderzoek ervoer de geïnterviewde vrouw haar borsten op een nieuwe manier. Door het onderzoek zelf uit te voeren wordt de borst niet gezien als potentieel gevaar, zoals wanneer de dokter kijkt of er iets 'mis' is, maar komt de vrouw in contact met haar eigen lichaam en komt zij erachter hoe zij veranderingen en onregelmatigheden in haar lichaam kan leren herkennen. In de loop van het artikel ligt een sterke nadruk op het feit dat ook vrouwen met een 'sieraad minder' ook vrouwelijk kunnen zijn: niet door de rest van hun lichaam, maar door de missende borst te vervangen door een borstprothese. De borst is één van de 'sieraden' van de vrouw, die haar mooier maken en zonder welke ze niet meer vrouwelijk is. Door te kiezen voor een borstprothese wordt de kanker onzichtbaar gemaakt, en 'hoeft niemand te weten dat je een borst mist'. Zo wordt er geen gezichtsverlies geleden voor de buitenwereld. Met een prothese wordt de 'zwakte' van het vrouwenlichaam verbloemd, en komt het lichaam voor de buitenwereld weer mooi en daarom sterk over: de kracht van het vrouwenlichaam ligt hier in haar schoonheid.

Jaloers op meisjes die zonder beha kunnen (1975)

In 1975 schreef Karin G. in de rubriek 'Julie van Son' dat ze jaloers is op 'meisjes die zonder beha kunnen'.⁴⁴ Ze is eenentwintig jaar en schrijft dat ze geen tepels heeft, alleen als ze het heel erg koud heeft is er een klein puntje zichtbaar. Ze wil haar tepels goed uit laten komen en vraagt of ze daar iets aan kan doen. Ze kan zich nu namelijk niet zonder beha vertonen. Ook vraagt ze of haar borsten wel normaal zijn. Julie van Son antwoordt dat haar borsten wel normaal zijn, er dat ze geen afwijking heeft, maar dat ze zich goed kan voorstellen dat ze niet tevreden is met haar tepels. Zij adviseert haar met haar huisarts te praten om een eventuele hormoonkuur te volgen of de pil te gaan slikken, zodat haar tepels beter uitkomen.

Karin ziet haar borsten als een onderdeel van haar lichaam dat haar mooier maakt. Haar tepels zijn daarbij van groot belang. De vorm van haar tepels bepalen voor haar of zij wel of niet een beha draagt. Ze vindt het normaal als tepels goed uitkomen onder kleding, en wil graag binnen de kaders van dit 'normale' vrouwenlichaam vallen. Uit haar reactie blijkt dat Julie van Son weet dat er niets mis is met de tepels van Karin en dat zij binnen haar grenzen- en volgens haar ook de algemene grenzen- van normaal vallen, maar ze stelt niet voor om in te grijpen in Karins idee van een 'normaal' lichaam. In plaats daarvan stelt ze voor in te grijpen in het lichaam met hormonen om Karin binnen haar idee van normaal te laten passen. Ze legt daarmee het probleem bij Karins lichaam, en niet bij de ideeën over haar lichaam.

Borsten (1978)

⁴⁴ 'Jaloers op meisjes die zonder beha kunnen' in: 'Julie van Son', *Libelle* 46 (1975) 57.

In het artikel 'Borsten' uit 1978 geven dertig vrouwen én mannen geven hun mening over borsten.⁴⁵ Er wordt gesproken over het verbloemen van te kleine en te grote borsten met foundation, de vorm van een 'goede' borst en de noodzaak borsten publiekelijk te bedekken en 'omhoog' te houden. Borsten zijn in alle verschillende stukjes een belangrijk onderdeel van de vrouwelijke identiteit, en de eerste groei ervan is een gebeurtenis waar meerdere partijen bij betrokken worden. Violet Reijnders schrijft dat haar borsten ongelijk groeiden, en toen ze dit na maanden tegen haar moeder durfde te zeggen haalde die meteen de dokter erbij. De dokter onderzocht haar borsten en raadde haar wisselbaden aan om de borsten 'normaal' te laten groeien. Enkele maanden nam ze baden van twintig minuten waarbij ze steeds de temperatuur wisselde, haar borsten begonnen gelijk te worden en ze 'hoorde er weer helemaal bij' op school. Na de eerste groei is het kopen van de eerste beha een *rite de passage* om een 'echte' vrouw te worden. Deze wordt bepaald door de moeder. Zo schrijft Connie van Dijk dat haar moeder op een gegeven moment haar een winkel mee in nam en aan de verkoopster vroeg of ze een beha voor haar dochter kon pakken. De dochter wist niet dat haar borsten de reden waren dat zij de winkel in waren gelopen.

Borsten kunnen vrouwen op verschillende manieren een vrouwelijk gevoel geven. Marjolein Vos schreef dat ze onder andere geen borstvoeding gaf omdat ze bang was dat door het voeden via de borst haar borsten zouden gaan hangen, en dat wilde ze niet. Dan zou haar lichaam minder vrouwelijk worden. Karin de Graaf schreef daarentegen dat ze zich nog nooit zo veel vrouw gevoeld gehad als toen ze borstvoeding gaf. Ze vind het onzin dat vrouwen uit ijdelheid geen borstvoeding geven. Dat iedereen zich met de borsten van vrouwen bemoeit blijkt wel uit het stukje van Anja Slager. Toen zij op haar vijftiengste eens op een warme dag naar buiten ging zonder beha, voelde ze zich vrijer dan ooit. Totdat een stratenmaker haar riep: "He zus, je mag ze weleens water geven! Ze hángen!". Daarna is ze nooit meer zonder beha over straat gegaan.

Door over borsten te praten als extern object worden ze in eerste instantie niet erkend als bepalend voor de vrouwelijke identiteit. Dit wordt versterkt door het feit dat er waarde wordt gehecht aan de mening van mannen. Uit de stukken blijkt dat borsten juist als een belangrijk onderdeel van de vrouwelijke identiteit worden gezien. De borsten van de vrouw spelen gedurende haar hele leven een belangrijke rol, en moeten voortdurend worden aangepast, ingesnoerd of bewerkt om binnen de grenzen van 'normaal' te vallen. In de jeugd bemoeit de moeder zich met de borsten van het meisje, door te bepalen wanneer zij een beha 'moet' gaan dragen. De omgeving spreekt de vrouw er op latere leeftijd op aan wanneer haan borsten gaan 'hangen'. Over de omgang met de borsten van zwangere vrouwen lijkt iedereen een mening te hebben: de man, de dokter, en zelfs andere (zwangere) vrouwen.

⁴⁵ 'Borsten', *Libelle* 33 (1978) 12-20.

Door de vele bemoeienissen van anderen passen vrouwen hun lichaam telkens aan, waardoor een deel van hun vrouwelijke identiteit sterk gestuurd wordt door anderen.

Borstoperatie: Ontdekking-Angsten-Genezing-Zorg Erna (1978)

In 1978 werd opnieuw een groot artikel gewijd aan borstoperaties, op de cover aangekondigd met 'Borstoperatie: Ontdekking – Angsten - Genezing – Zorg Erna'.⁴⁶

In het artikel wordt Sophie Moerland geïnterviewd over de borstoperatie die ze vijf jaar eerder, in 1973, onderging. Ze was bij de huisarts voor haar baby, en vertelde over een opgezette melkklier. De huisarts stuurde haar door naar het ziekenhuis, waar ze na het weekend, op maandagochtend werd onderzocht. Op dinsdagochtend werd ze geopereerd. Sophie Moerland

werd gevraagd of ze ermee instemde dat de chirurg 'naar eigen goeddunken handelde' of dat ze tussendoor liever bij kennis wilde komen om te horen wat er zou gebeuren: de kleine of grote ingreep'. Ze wist niet wat dit betekende en antwoordde dat de chirurg moest doen wat hem nodig leek. Gedurende het ziekenhuistraject werd haar geen enkele keer verteld dat ze kanker had. Toen ze wakker werd, was één van haar borsten geamputeerd. De chirurg kwam het haar vertellen maar sprak het woord kanker nog steeds niet uit. Pas toen de man van Sophie Moerland erop aandrong vertelde de chirurg dat het klopt wat haar echtgenoot zei, en dat ze kanker had. Hij zei dat ze een 'gezwelletje' had maar dat het erg was meegevallen omdat ze er zo snel bij was. Onder het interview is een katern gereserveerd voor zelfborstonderzoek en verdere informatie over een operatie. Amputatie wordt gepresenteerd als de ingreep die in de meeste gevallen de meeste kans op genezing biedt. Hoe later de kanker ontdekt wordt, hoe kleiner de kans op genezing. *Libelle* stelt dat daarom 'elke vrouw,

Figuur 1: Stap 3 t/m 6 van het borstzelfonderzoek

⁴⁶ 'Borstoperatie: Ontdekking – Angsten - Genezing – Zorg Erna', *Libelle* 23 (1978) 32.

ongeacht haar leeftijd, elke maand na de menstruatie haar borsten moet onderzoeken'. In een apart katern is een stap-voor-stap zelfonderzoek opgenomen.

Hier zien we dat het ongezonde lichaam volledig het domein is van de arts en de chirurg. In het proces is de vrouw als patiënt volledig onmondig: ze wordt aangesproken met 'mevrouwetje', waarmee ze lager in de hiërarchie wordt geplaatst dan degene die haar aanspreekt. Haar wordt verteld dat ze geopereerd zal worden, maar niet waaraan. Hoewel haar wel wordt gevraagd of zij tussen het onderzoek en de ingreep even bij wil komen, is dat alleen om te 'horen wat er gaat gebeuren', en niet om daar eventueel in mee te beslissen. Door een zelfborstonderzoek op te nemen in het artikel wordt de kans op een goed herstel voorzichtig richting de eigen verantwoordelijkheid geduwd.

In het artikel ligt de nadruk sterk op het moeten leven zonder borst. Mevrouw Moerland kwam in het ziekenhuis een vrouw tegen die tien jaar eerder een mastectomie had ondergaan en sprak met haar over de mogelijkheden voor een prothese. Ook andere vrouwen die hetzelfde hadden meegemaakt als zij, hadden een prothese genomen. Ze vertelt dat ze een prothese wil als haar huid sterk genoeg is, want dan 'is er niets meer van te zien en is alles voorbij'. Haar amputatie overschaduwde het feit dat ze kanker had. Het feit dat ze de ziekte had overwonnen betekende voor haar nog niet dat alles voorbij was. Ze was verminkt en vond zichzelf er zielig en zwak uitzien. De buurt dacht dat ze een miskraam had gehad, en ze had hen 'in die waan gelaten'. Voor Sophie was een miskraam minder erg dan borstkanker. Ze vertelt dat ze haar lichaam verborgen hield onder kleren, en ook voor haar kinderen de badkamerdeur op slot doet. Anderen zouden volgens haar niet geconfronteerd hoeven worden met haar ziekte. Ook haar protheses verbergt ze. De zwakte van haar vrouwelijke lichaam zag ze als iets om zich voor te schamen.

Aan het woord: negen genezen patiënten (1980)

In 1980 komen verschillende ex-kankerpatiënten aan het woord, die 'bewijzen' dat kanker niet altijd ongeneeslijk hoeft te zijn.⁴⁷ Eén van de ex-patiënten, Mevrouw Geel, vertelde over haar borstamputatie van twintig jaar eerder. Ze schreef dat ze in het Antoni van Leeuwenhoekziekenhuis goed werd behandeld, maar dat er weinig aandacht was voor psychische nazorg. Daarom was het van groot belang dat ze een goede relatie had met haar man, zodat hij die nazorg op zich kon nemen. Zelf had ze daar erg geluk mee, maar ze hoorde te vaak dat mannen niets meer van hun vrouw willen weten na een amputatie, en dat leek haar afschuwelijk.

In het artikel wordt openlijk gesproken over kanker, zonder gebruik van eufemismen voor de ziekte. De borstamputatie noemt mevrouw Geel een 'verminking' van de vrouw. Die term wordt de eerste keer met aanhalingstekens gebruikt, zodat er met nuance over die verminking na kan worden

⁴⁷ Pieter Groenewold, 'Aan het woord: negen genezen patiënten' in: Bijlage *Libelle* 10 (1980) 2-16.

gedacht. In het gehele artikel ligt de nadruk niet zozeer op die ‘verminking’, maar op het overleven van de ziekte en het belang van ‘er samen’ over kunnen praten en doorheen komen. De rol die het veranderde uiterlijk speelt in het leven van mevrouw Geel komt nauwelijks ter sprake: zo komt de lezer er niet achter of ze heeft gekozen voor een borstprothese.

De borstsparende operatie (1982)

In 1982 laat *Libelle* Marianne aan het woord, die als van de eersten in Nederland een borstsparende operatie onderging.⁴⁸ In 1979 kreeg ze last van haar arm, ging naar de huisarts en werd geopereerd. Tijdens de operatie werd bepaald of ze een deel van haar borst kon behouden, of dat een complete amputatie nodig was. De chirurg bepaalde dat Marianne in aanmerking kwam voor de borstsparende operatie. Na de operatie was het haar niet duidelijk waarom ze nog bestraling nodig had. Ze schreef dat er een taboe op kanker ligt, en dat haar omgeving niet met haar over haar ziekte wilde praten terwijl ze daar wel behoefte aan had. De mensen leken te denken dat ze blij mocht zijn dat ze weer gezond was en dat ze haar borst had mogen houden. Haar omgeving leek ook niet te begrijpen dat ze nazorg nodig had, en vroegen achter haar rug om waarom zo’n jonge vrouw gezinshulp moest hebben, terwijl ze wel elke dag eruit kan gaan. Dat uitje was haar bezoek aan het Antoni van Leeuwenhoekziekenhuis voor haar bestraling.

In het artikel spreekt Marianne met name over de gevolgen die de ziekte voor haar gezin heeft gehad. Het belangrijkste voor haar was haar rol als moeder voor haar kinderen. Als haar lichaam niet gezond was kon ze misschien niet meer voor haar kinderen zorgen, en dat was haar grootste angst. Haar borst benaderde ze als een deel van dat lichaam, en niet als apart object. Ze geeft aan dat ze pas maanden later beseftte dat ze het fijn vond dat ze haar borst nog had. Er komen ook twee artsen aan het woord. Zij zeggen dat het van groot belang is dat het verhaal van Marianne veel vrouwen bereikt, zodat bekend wordt dat een borstsparende operatie ook tot de mogelijkheden hoort. Ze spreken hun hoop uit dat vrouwen daarna niet meer schromen regelmatig hun borsten te onderzoeken en eerder naar hun arts zullen gaan als zij een knobbeltje ontdekken. *Libelle* spoort lezeressen vaker aan hun borsten te laten onderzoeken. In een uitgave uit 1980 vraagt mevrouw D. V. bijvoorbeeld of ze naar de dokter moet voor een knobbeltje onder haar borst.⁴⁹ Het leek haar zelf niet nodig, omdat ze pas achttien is. Dergelijke vragen worden vaker ingestuurd.⁵⁰ De ‘*Libelle*-arts’ antwoordt dat het altijd beter is om het knobbeltje ten minste eenmaal na te laten kijken, omdat borstkanker zich progressief ontwikkelt. Hij benadrukt daarbij dat de kans groot is dat het een onschuldig knobbeltje is.

⁴⁸ ‘Medisch: de borstsparende operatie’, *Libelle* 23 (1982) 92-94.

⁴⁹ ‘Moet ik tóch naar de dokter voor dat ene knobbeltje?’ in: ‘Spreekuur Vandaag’, *Libelle* 10 (1980) 19.

⁵⁰ Bijvoorbeeld de vraag of het überhaupt wel zin heeft om zelfborstonderzoek te doen in: ‘Spreekuur Vandaag’, *Libelle* 47 (1988) 8.

Dit is er inmiddels allemaal mogelijk met cosmetische chirurgie (1990)

In 1990 plaatste *Libelle* een special van de rubriek 'Libelle helpt' over de mogelijkheden op het gebied van cosmetische chirurgie.⁵¹ In de inleiding staat: '(...) Als u er echt mee zit en u heeft het er voor over, dan kan cosmetische chirurgie een oplossing zijn. Kleine operaties, maar ook wat zwaardere operaties, die correcties aanbrengen aan uw gezicht of lichaam.' Per ingreep staat kort omschreven wat de mogelijkheden zijn. Er staan geen foto's van de ingreep, maar vage tekeningen van het lichaamsdeel in kwestie. Op die afbeeldingen zijn geen sporen van de ingreep zichtbaar.

Voor de negatieve gevolgen is amper aandacht. Littekentjes 'vallen helemaal niet op' of zijn al

snel 'vrijwel onzichtbaar'. Wel is er veel aandacht voor de positieve gevolgen van een ingreep, zoals een fris uiterlijk zonder dat de huid strak staat na een facelift. Over risico's wordt één keer gesproken: kapselvorming na een borstoperatie. Deze kan operatief worden verwijderd. In het gehele artikel wordt gesproken over correcties, wat verbetering betekent, in termen als 'eenvoudig' (een 'eenvoudig sneetje' achter het oor bij een oor-correctie) en wordt gesproken in mogelijkheden. De gehele toon van het artikel is sterk positief over cosmetisch-chirurgische ingrepen.

Figuur 2. *Libelle Helpt*: de buikcorrectie

Conclusie

Het doel van deze deelvraag is om inzicht te krijgen in de veranderingen die zijn waar te nemen in de manier waarop vrouwen in *Libelle* het uiterlijke voorkomen wordt vormgegeven, en hoe vrouwen het uiterlijke voorkomen van hun lichaam ervaren. Daarbij was speciale aandacht voor de grenzen van een 'normaal' vrouwenlichaam en voor het belang van borsten voor de vrouwelijke identiteit. In de genomen streekproef was in de periode tot 1970 nauwelijks bruikbaar materiaal aanwezig. Het ontbreken van bruikbaar materiaal kan betekenen dat vrouwen pas vanaf 1970 openlijk over de

⁵¹ 'Libelle Helpt Special: Cosmetische chirurgie', *Libelle* 21 (1990) 25-30.

grenzen van hun uiterlijke voorkomen begonnen te spreken en schrijven. Het is ook mogelijk dat het onderwerp wel eerder is voorgekomen in *Libelle*, maar toevalligerwijs niet in de steekproef is gevallen. Wel kan er geconcludeerd worden dat er in *Libelle* vanaf 1970 een groeiende correspondentie is over het normale uiterlijke voorkomen van het lichaam van de vrouw.

We zien geen verandering in het feit dat kritische reacties uitblijven wanneer *Libelle* aanspoort in te grijpen in het uiterlijke voorkomen van het vrouwenlichaam. Een negatieve houding jegens het uiterlijk van vrouwen wordt besproken als een probleem dat de vrouw zélf op moet lossen. Niet de norm, maar het lichaam zelf wordt dan aangepast. Dit zien we bij het voorbeeld onder 'Ontharingsmiddelen zijn er om gebruikt te worden', bij het voorstel om hormonen te gebruiken in 'Jaloers op meisjes die zonder beha kunnen', bij de verschillende voorbeelden onder 'Borsten', de positieve houding jegens borstprothesen en de geschetste mogelijkheden op het gebied van cosmetische chirurgie. Omdat de redactiearchieven niet bewaard zijn gebleven is het onmogelijk om na te gaan of er geheel geen kritische reacties zijn ingestuurd, of dat deze reacties simpelweg niet zijn geplaatst. Gedurende het onderzoek is echter wel opgemerkt dat er regelmatig andere kritische noten worden geplaatst in de rubriek 'Beste Libelle'.

Er is wel een verandering te zien in de manier waarop vrouwen het uiterlijk van hun borsten ervaren. In de vroege jaren 70, in (de reacties op) 'Vrouwen met een sieraad minder' en 'Jaloers op meisjes die zonder beha kunnen' worden borsten beschouwd als een belangrijk onderdeel van het uiterlijk van de vrouw. Borsten zijn onmisbaar voor haar vrouwelijkheid, en hebben die waarde alleen in tweevoud: Een vrouw die één borst mist is een ontegenzeggelijk een verminkte vrouw. In 'Borsten' en 'Borstoperatie' zien we dat borsten ook in 1978 als onmisbaar voor het vrouwenlichaam worden beschouwd. Kanker aan de borst is zo'n taboe dat het zelfs in het ziekenhuis niet wordt besproken, en de zwakte van de meest vrouwelijke delen van het lichaam is reden voor diepe schaamte. Vanaf de jaren 80 wordt de borst in mindere mate verbonden met de vrouwelijke identiteit. In 'Aan het woord' en 'De borstsparende operatie' uit 1980 en 1982, wordt de borst meer benaderd als een onlosmakelijk onderdeel van het gehele lichaam, zonder daar een deel van de vrouwelijke identiteit aan te verbinden. In alle stukken speelt *Libelle* een rol in het oproepen tot borstzelfonderzoek. In het borstzelfonderzoek leert de vrouw haar borsten op een nieuwe manier kennen: niet als risico, zoals in de dokterspraktijk, niet op een seksuele manier en ook niet om een baby mee te voeden, maar als een van de vele onderdelen van haar veranderlijke lichaam.

Deelvraag 2: Seksualiteit

Welke veranderingen zien we in de manier waarop seksualiteit van het vrouwelijke lichaam wordt vormgegeven in Libelle?

Het seksuele lichaam van de vrouw wordt in de regel ervaren in de privésfeer. Desondanks wordt seksualiteit grotendeels daarbuiten vormgegeven. Dit gebeurt ook wanneer het onderwerp wordt besproken in de rubrieken van *Libelle*. In het tijdschrift worden vragen gesteld en antwoorden gegeven over de 'juiste' omgang met seksualiteit. Dat de vrouw als moeder niet alleen haar eigen seksualiteit, maar ook die van haar kinderen vorm moet geven blijkt uit de verschillende artikelen over seksuele voorlichting. In deze deelvraag staat de vormgeving van het seksuele lichaam centraal, en de veranderingen in de ervaring van dat lichaam.

Ze willen méér dan je geven wilt (1964)

In 1964 vraagt Hansje P. in 'Lita' of het oké is dat zij vroeger 'niet wat makkelijker' is geweest in 'die dingen'.⁵² Nu hoort ze dat jongens liever een 'ervaren' meisje hebben. Maar vroeger wilde ze nooit méér 'geven' dan ze wilde. Lita antwoordt dat ze er goed aan heeft gedaan om niet meer te geven dan ze wilde: niet alleen vanwege haar gemoedsrust of zelfrespect, maar ook omdat ze nu de jongen die níet naar een 'goedkoop' meisje op zoek is niet verliest.

In haar brief spreekt Hansje P. in bedekte termen over seksualiteit, waardoor het niet precies duidelijk is wat ze bedoelt met 'die dingen'. Het is wel duidelijk dat het gaat over seksuele handelingen met haar lichaam. Haar lichaam wordt besproken als iets dat zij kan 'weggeven' aan een jongen. Door zichzelf niet weg te geven 'stijgt' haar waarde, door dat wel te doen zou ze 'goedkoop' worden. Het bewaken van de vrouwelijke seksualiteit als ware een waardevol cadeau wordt door Lita sterk aangemoedigd.

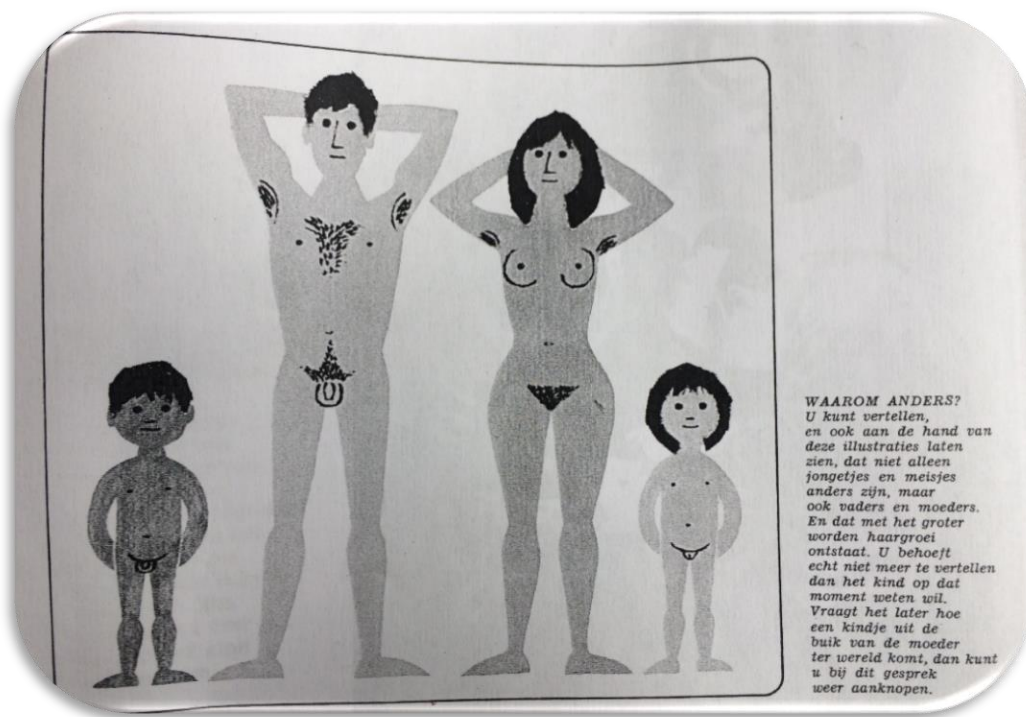
Seksuele voorlichting (1968)

In 1968 publiceert *Libelle* een serie over seksuele voorlichting in verschillende bijlages van de rubriek 'Wij en onze kinderen'. In 'Ze zijn niet te klein om te weten' wordt de vraag behandeld waar kinderen vandaan komen.⁵³ De serie is ontstaan op basis van dagenlange gesprekken tussen vier deskundigen (een moeder, een pedagoge, een docent gezinssociologie en een sociologisch adviseur) en behandelt vragen die kinderen vanaf drie of vier jaar kunnen stellen en de antwoorden die ouders letterlijk

⁵² 'Lita', *Libelle* 22 (1964) 98.

⁵³ Paul Breekveldt, 'Ze zijn niet te klein om te weten: We moeten voorlichten. Maar wanneer? En hoe?', in: 'Wij en onze kinderen' (bijlage), *Libelle* 37 (1968).

kunnen geven. De illustraties kunnen worden laten zien om het verhaal duidelijker te maken. In de inleiding staat 'We hebben het al een stuk makkelijker dan onze moeders, om over onze grootmoeders nog maar niet te spreken, want die leefden in een tijd waarin zelfs volwassenen niet met elkaar over zo'n onderwerp durfden te praten. Wij in onze tijd kunnen de dingen tenminste bij hun naam noemen(...)'. Seksuele opvoeding -die uit meer bestaat dan alleen seksuele voorlichting- wordt beschouwd als iets dat onderdeel is van de totale opvoeding, van het meehelpen aan het opbouwen van een zelfstandig mens. Het is belangrijk dat kinderen leren dat seksualiteit een onderwerp is waar over gepraat kan worden. Het artikel laat zien welke woordkeuze geschikt is voor de seksuele opvoeding, en op welke manier die plaats kan vinden. De onderwerpen worden beperkt tot antwoorden op vragen die kinderen uit zichzelf stellen. In dit eerste artikel uit de serie worden mogelijke manieren geschetst om te vertellen dat kinderen uit de buik van de moeder komen en uit te leggen dat jongens anders zijn dan meisjes.

Figuur 3 Wij en onze kinderen: Ze zijn niet te klein om te weten

In de 'Ze zijn niet te klein om te weten' wordt de rol van de vader behandeld en worden mogelijke antwoorden gegeven op de vraag: 'Maar hoe kwam ik dan in mammies buik'.⁵⁴ Ook worden de veranderingen in het lichaam van het meisje en de jongen besproken.⁵⁵

Figuur 4 Wij en onze kinderen: Een waarschuwing

Op de serie kwam een stroom aan reacties. Deze waren zowel positief als negatief. J. de Jonge reageert dat, hoewel hij of zij het niet met alles eens was, vond dat de schrijver het onderwerp met de nodige schroom behandeld hadden. Over de manier waarop voorlichting moet gebeuren kan men van mening verschillen, maar dat het moet gebeuren staat vast, stelt J. de Jonge.

Hij of zij schrijft dat het succes van de voorlichting afhangt van de manier waarop de ouders met hun kind erover praten. Echter, daar zijn niet alle lezers het mee eens. Een anonieme lezeres is het juist niet eens met de seksuele voorlichting van *Libelle*. Zij stelt dat jonge kinderen niet voorgelicht hoeven te worden, omdat zij niets met seksualiteit te maken hebben en daar ook geen interesse in hebben. Oudere kinderen hoeven ook niet worden voorgelicht, omdat hun omgeving voldoende laat zien wat 'wel en niet goed is'. Meerdere reacties gaan over de ongezonde seksuele belangstelling die zou worden opgewekt door seksuele voorlichting. *Libelle* antwoordt dat de artikelen slechts als hulpmiddel dienen bij de opvoeding, maar dat de ouders zelf moeten bepalen wanneer het kind rijp is om voorgelicht te worden. Negen lezeressen schrijven dat ze 'misselijk' werden van de bijlagen in *Libelle*. Ze vinden het te gek voor woorden dat kinderen al zo vroeg voorlichting op seksueel gebied krijgen. Ze scheuren de bijlage er uit voordat de kinderen *Libelle* mogen bekijken. *Libelle* antwoordt dat de bijlage daarom uitneembaar is, zodat de ouders zelf kunnen beslissen of de kinderen mogen meelesen. Mevrouw H. Ligtenberg schrijft: 'nog één zo'n artikel en ik stop met lezen. Al die voorlichting is gewoon onzin.' Haar was thuis ook nooit iets verteld en ze was er ook niet slechter van geworden. Haar eigen kinderen zullen het ook zelf wel aan de weet komen, schrijft ze. Als ouder moet je ze niet wijzer maken dan ze zijn. *Libelle* antwoordt dat de kinderen ook niet dom kunnen worden gehouden, en een moeder nog altijd beter voor kan lichten dan een schoolvriendje of -vriendinnetje. De artikelen moeten daarbij helpen, maar het is niet de bedoeling dat ze zonder meer aan het kind worden gegeven om te lezen!

⁵⁴ Paul Breekveldt, 'Ze zijn niet te klein om te weten: Hoe verklaren we de kleintjes de rol van de vader?', in: 'Wij en onze kinderen' (bijlage), *Libelle* 40 (1968).

⁵⁵ Paul Breekveldt, 'Ze zijn niet te klein om te weten: Uw dochter van elf is een vrouw', in: 'Wij en onze kinderen' (bijlage), *Libelle* 44 (1968).

Er zijn ook veel positieve reacties. Mevrouw R. v. B. schrijft dat de serie juist een goede handleiding vormt voor ouders met opgroeiende dochters. Want het is 'allemaal wel prachtig om de jongens en meisjes te vertellen waar de kindertjes vandaan komen, maar ze dienden ook te weten hoe zijzelf bij deze zaken betrokken worden en hoe zij daar tegenover moeten staan'. Mevrouw A. Verstege-Mol schrijft dat haar eerste reactie negatief was, maar dat ze toch blij is met de bijlage. Later realiseerde ze zich dat haar moeder nooit wist hoe ze haar alles goed vertellen moest, en dat ze zelf ook niet de goede woorden wist. Ze gelooft dat *Libelle* belangrijk en baanbrekend werk doet. Ze heeft nu een voorbeeld dat makkelijk na te volgen is, wanneer de tijd rijp is. Ze bewaart de bijlage om te gebruiken wanneer 'dat moeilijke moment' aanbreekt. Mevrouw De Jong wil ouders adviseren om op tijd de nodige seksuele voorlichting te geven, en ze niet hun hele puberteit laten vergallen zoals dat bij haar was gebeurd door angst en vragen over het hoe en waarom. Toen ze dertien was en voor het eerst menstrueerde, wist ze zo weinig dat ze dacht dat ze zwanger was. Twee jaar lang kocht ze stiekem van haar zakgeld maandverband tot haar moeder erachter kwam. Toen ze haar man leerde kennen, had hij haar alles uitgelegd.

Uit veel reacties blijkt dat de lezers en lezeressen het onderwerp thuis naar aanleiding van de bijlage uitvoerig hebben besproken. Sommigen concludeerden dat ze de handleiding ter harte zouden nemen. Een aantal daarvan schrijft de handleiding letterlijk te zullen volgen. Anderen concludeerden dat zij de voorlichting niet zouden volgen. Uit alle reacties blijkt dat seksuele voorlichting een niet eerder besproken onderwerp was. In de serie ligt de nadruk dan ook op de stelling dat seksualiteit een 'moeilijk' onderwerp is, maar dat voorlichting noodzakelijk is om kinderen op een verstandige manier na te laten denken over seks. Seksualiteit dient begeleid te worden en in bepaalde banen te worden geleid. De handleiding is er met name op gericht om te voorkomen dat kinderen zich schamen om vragen te stellen. Zolang kinderen vragen stellen, hebben ouders de controle over het soort antwoord dat gegeven wordt. Het bepalen van 'de moraal' wordt aan de ervaringsdeskundigen -de ouders- overgelaten.

Mijn zoon voetbalt niet en draagt paarse sokken... (1968)

In de bijlage 'Wij en onze kinderen' is aandacht voor homoseksualiteit bij jongens.⁵⁶ Opvoedkundige medewerkster Yvonne Mathon legt uit dat een jongen niet stoer en flink hóeft te zijn om toch een goede man te kunnen worden. Bij jongens is 'afwijkend gedrag' problematischer dan bij meisjes, want: 'ook al gedragen meisjes zich in hun jeugd jongensachtig, later trouwen ze meestal toch. Maar een jongen die niets durft, snel huilt, graag met poppen speelt, kan eenvoudig geen man worden.'

⁵⁶ Yvonne Mathon, 'Onze jongen zal toch niet...' in: 'Wij en onze kinderen' (bijlage), *Libelle* 40 (1968).

Tegenwoordig zouden wij homoseksualiteit bespreken als onderdeel van seksualiteit. In deze bijlage wordt ze echter besproken als een onderdeel van de opvoeding. Homoseksualiteit wordt gelijk gesteld met 'de verkeerde kant op' gaan. Mathon waarschuwt ouders dat zij hun zoon zijn gang moeten laten gaan, omdat hij anders afkeer krijgt van de mannelijkheid waartoe hij gedwongen werd. 'Hij wordt dan wat we noemen een 'mietje'. (...) Dwing hem niet (...), hij zal er uit zichzelf overheen groeien. Met andere woorden: homoseksualiteit is een gevolg van verkeerde keuzes in de opvoeding. Deze opvatting lijkt geen kritisch tegengeluid op te wekken: Mevrouw A. v. S. reageert in 'Beste Libelle' een en bedankt Yvonne Mathon voor het 'hart onder de riem' voor bezorgde ouders.⁵⁷ Ze stelt dat het tegenwoordig mode is om een jongen die zich 'een beetje zacht' of vrouwelijk gedraagt 'verdacht' te vinden. Ze stelt dat het kind er ongewild de dupe van wordt, als de ouders in een paniekstemming komen. Mevrouw A. v. S. stelt dat niet alle 'zachte' jongens homoseksueel zijn, maar ontkent niet dat ('echte') homoseksualiteit reden voor paniek is.

Seksuele voorlichting? Vergeet ook dit niet! (1982)

Rie Smit van werkgroep 'Ouders en Homoseksualiteit' wijst lezeressen in 1982 op de mogelijkheid dat jongens van jongens kunnen houden, en meisjes van meisjes, en raad ouders aan erover te praten bij de seksuele voorlichting.⁵⁸ Homoseksualiteit is een kwestie van seksuele voorkeur waar mensen mee geboren worden. Ze merkt dat ouders het een moeilijk onderwerp vinden, en stelt dat het veel problemen oplevert als ouders niet over de mogelijkheid praten. Ze wijst op het door *Libelle* uitgegeven boekje '100 vragen over homoseksualiteit' om ouders te helpen in het gesprek.

Vrijen wij misschien niet goed? (1982)

Mevrouw G.L. vraagt of zij misschien niet goed vrijt met haar man, want hoewel ze het erg prettig vindt om te vrijen, heeft ze bijna nooit een orgasme.⁵⁹ *Libelle* antwoordt dat goed en niet goed niet afhangt van het orgasme, maar dat ze gewoon moet doen wat zij prettig vindt, en dat het plezier van haar en haar man de enige maatstaaf is. De brief van mevrouw G.L. is een van de eerste voorbeelden in de steekproef waarin in onbedekte termen over seks gesproken wordt. Het plezier van man en vrouw staat hier voorop. Het vrouwelijke orgasme wordt gezien als van ondergeschikt belang. Zo wordt er niet ingegaan op mogelijke manieren om toch een orgasme te bereiken.

Het seksuele gevoel verandert... (1984)

⁵⁷ 'Onze zoon zal toch niet...' in: 'Beste Libelle', *Libelle* 43 (1968) 8.

⁵⁸ 'Seksuele voorlichting? Vergeet ook dit niet!', 'Beste Libelle', *Libelle* 20 (1982) 5.

⁵⁹ 'Vrijen wij misschien niet goed?' in: 'Vijftien vragen: Relatie', *Libelle* 29 (1982) 17.

In 1984 komen lezeressen ouder dan 30 aan het woord over hun seksualiteit. Een seksuologe geeft opmerkingen bij het artikel. Alle vrouwen bespreken hun seksualiteit uitsluitend in termen van het huwelijk.⁶⁰ Ook in 'Vijfentwintig vragen over seksualiteit' wordt alleen over seks gesproken binnen een goede relatie.⁶¹ Seks enkel voor het plezier, zonder een romantische relatie wordt niet besproken. Expliciete handelingen worden ook aan de verbeelding overgelaten. Seks moet in een goede relatie grotendeels vanzelf gaan. Wanneer de seks niet goed is, zal er aan de relatie moeten worden gewerkt. Alleen bij afwijkingen zoals een erectiestoornis verwijst *Libelle* naar de seksuoloog als oplossing.

Conclusie

Het doel van deze deelvraag was om inzicht te krijgen in de veranderingen zijn waar te nemen in de manier waarop vrouwen in *Libelle* de seksualiteit van hun lichaam vormgeven, , en hoe vrouwen de seksualiteit van hun lichaam ervaren. Seksualiteit als geslachtsgemeenschap wordt nauwelijks expliciet besproken in het tijdschrift. Vragen van lezeressen gaan wel over het wanneer van seks en met wie ze dit moeten doen, maar zelden over de manier waarop. Daarom gaat het vaker over beperkingen van seksualiteit dan over mogelijkheden. Er worden grenzen gesteld aan het moment en aan de juiste partner. Zelfs wanneer er wel vragen worden gesteld over het 'hoe' van seks, geldt de relatie als belangrijkste factor. Zodra de vrouw eenmaal de juiste man en het juiste moment voor seks gevonden heeft zou de rest vanzelf moeten gaan. Seks is een natuurlijke uiting tussen de romantische, monogame relatie tussen man en vrouw. Het plezier in seks is, al vindt deze plaats binnen een relatie, van ondergeschikt belang, zo zien we in het stuk 'Ze willen méér dan je geven wilt' uit 1964. Een vrouw 'bezit' haar lichaam, maar kan het ook weggeven. Haar seksualiteit is iets waarmee zij haar waarde kan bepalen. Het plezier en verlangen van de vrouw wordt niet tot nauwelijks besproken.

In de serie over seksuele voorlichting uit 1968 opent *Libelle* de discussie over seksualiteit in de opvoeding. De vele felle en uiteenlopende reacties laten zien dat het bespreken van seksualiteit met kinderen zijn zachts uitgedrukt niet breed geaccepteerd was. Ouders werden daarom opgeroepen mee te denken over de norm en de moraal van seksualiteit bij jonge mensen. Door te spreken over 'de' moraal werd de illusie gewekt dat er één juiste manier van omgaan met seksualiteit was. Dit gevoel werd versterkt doordat vrouwen werden aangespoord die moraal aan hun kinderen te leren. De moraal beperkt zich tot seksualiteit in termen van voortplanting en het huwelijk. De seksuele voorlichting is bedoeld voor kinderen, maar omdat het een seksuele moraal betreft zegt ze ook iets over de 'juiste' omgang met seksualiteit van volwassenen. 'De moraal' lijkt onveranderlijk, maar hoewel

⁶⁰ 'Vrouwen van in de dertig praten over seksualiteit', *Libelle* 20 (1984) 64-69.

⁶¹ Wil Willemsen, 'Vijfentwintig vragen over seksualiteit' (bijlage), *Libelle* 20 (1982).

ze vaak wordt genoemd door *Libelle* en haar lezeressen wordt zij nergens uitgebreid uiteengezet zodat er nauwelijks discussie is over de inhoud.

In de brief 'Vrijen wij misschien niet goed' uit 1982 zien we de omgang met het vrouwelijke seksuele lichaam is veranderd. Seks is er niet alleen om het huwelijk te consumeren en kinderen voort te brengen, maar moet vooral ook plezier opleveren voor man en vrouw. Haar functie is er in de eerste plaats om te bevredigen in een verlangen. Wel wordt seks enkel besproken in termen van een monogame en romantische relatie. Over bijvoorbeeld masturbatie om toch een vrouwelijk orgasme op te wekken wordt met geen woord gerept. Dit zien we ook in 'Het seksuele gevoel verandert...'. Waar een goede relatie als doorslaggevend wordt gezien voor goede seks.

In *Libelle* wordt het seksuele lichaam niet alleen beperkt tot de monogame relatie, ze wordt bovendien beperkt tot de *heteroseksuele* monogame relatie. Van de tegenwoordige opvatting van homoseksualiteit als (aangeboren) onderdeel van de identiteit zien we daar pas in 1982 de eerste sporen. De enige andere keer dat het onderwerp besproken werd in de steekproef wordt homoseksualiteit benaderd als een falen in het opvoeden van de jongen tot man. Het uitblijven van kritische reacties lijkt erop te wijzen dat dit een breder gedragen opvatting is. De brief van werkgroep 'Ouders en homoseksualiteit' laat zien dat homoseksualiteit in 1982 nog een weinig besproken onderwerp is in de media. De brief van de werkgroep laat zien dat er behoefte is aan meer representatie in tijdschriften als *Libelle*.

Deelvraag 3: Vruchtbaarheid

Welke veranderingen zien we in de manier waarop de vruchtbaarheid van het vrouwelijke lichaam wordt vormgegeven in Libelle?

Eén van de kenmerken van het ‘belichamen’ van het vrouwelijke lichaam is dat de vrouw zich moet verhouden tot haar reproductieve functie: het kunnen baren van kinderen. Dit roept de vraag op of een vrouw kinderen moet baren om vrouw te kunnen zijn, en hoe vrouwen hun lichaam ervaren als het géén kinderen baart. In deze deelvraag wordt gekeken naar de lichaamservaring van vrouwen bij wie wordt ingegrepen in de (mogelijkheid tot) zwangerschap en naar veranderingen in die ervaring.

De pil: U heeft recht op zekerheid (1970)

In 1970 wijdde *Libelle* een groot artikel aan de pil in de rubriek ‘Zij en wij’, getiteld: ‘De pil: U heeft recht op zekerheid’.⁶² In het artikel was aandacht voor de gezondheidsrisico’s die het gebruik van de pil mee zou kunnen brengen. Het artikel was een reactie op eenzelfde maatschappelijke discussie, en benaderde het verband tussen de pil en trombose en andere ziektes op een wetenschappelijke manier. De voor- en nadelen van de pil werden uitgebreid weergegeven. Het artikel concludeerde dat de pil wel gezondheidsrisico’s met zich meebracht, maar dat deze niet moesten worden overdreven. Gezinsplanning werd in het artikel benaderd als een onmiskenbaar onderdeel van het leven van de moderne vrouw. De pil bood vooral mogelijkheden, zowel bij het plannen van de gezinsgrootte, als bij het timen van een zwangerschap.

De pil-telefoon (1978)

Gedurende de gehele onderzochte periode lijkt *Libelle* vragen te hebben ontvangen over het gebruik van de pil. In 1978 organiseerde *Libelle* ter ere van het 15-jarige bestaan van de pil in Nederland een pil-telefoonavond om lezeressen te woord te staan en voor te lichten over nieuwe onderzoeken en bevindingen. Van de telefoonavond werd veelvuldig gebruik gemaakt. Koosje Visser schrijft dat ze er bijna niet doorheen kwam, zo veel vrouwen belden.⁶³ Uit de reacties op de telefoonavond blijkt dat sommige vrouwen hun vragen liever aan de specialisten van *Libelle* stelden, dan aan hun eigen huisartsen. Zo was Mevrouw F. Woudstra-Kley erg blij dat *Libelle* de avond had georganiseerd. Ze schreef dat haar huisarts niet zo veel tijd besteedde aan pilonderzoek en gesprekjes daarover, en dat de informatieavond voor haar een uitkomst bood.⁶⁴

⁶² Zij en Wij: De pil: u heeft recht op zekerheid’, *Libelle* 23 (1970) p.34-35.

⁶³ ‘Geweldig, die pil-telefoon!’ in: ‘Beste Libelle’, *Libelle* 24 (1978) 5.

⁶⁴ ‘Fijn, dat je vragen kon stellen’ in: ‘Beste Libelle’, *Libelle* 24 (1978) 5.

Wij willen écht geen kinderen (1978)

Mevrouw N.N. schrijft in 1978 dat zij en haar man geen kinderen willen.⁶⁵ En telkens wanneer *Libelle* een groot artikel over kinderen en alles wat daarbij hoort plaatst, wordt zij geconfronteerd met haar probleem. Het lijkt een bijzondere keuze te zijn: ze leest er nooit over en als ze er met iemand over wil praten geloven mensen haar niet. Toch vind ze haar gezinnetje met twee personen helemaal compleet. In de steekproef is deze brief de enige keer dat er wordt gesproken over een vrijwillig kinderloos leven. Mevrouw N.N. schreef dat ze zichzelf niet kon herkennen in de verhalen van *Libelle*.

De redactie heeft de brief wel geplaatst, maar er niet voor gekozen om toch aandacht te besteden aan het vrijwillig kinderloze bestaan. Wel wordt er regelmatig aandacht besteed aan vrouwen die geen kinderen (meer) kunnen krijgen, en hoezeer dat de ervaring van hun vrouwelijkheid beïnvloedt. Voor *Libelle* lijkt een kinderwens een onderdeel te blijven van het vrouw-zijn.

De pil: ja of nee? (1980)

In 1980 wordt op de cover van een van de nummers een groot artikel aangekondigd: 'De pil: Ja of nee? Drie vrouwen en een arts discussiëren'.⁶⁶ In het artikel vertellen drie lezeressen over hun ervaringen met de pil. Anders dan in het artikel van tien jaar eerder, richtte de discussie zich niet zozeer op de wetenschappelijke achtergrond van het medicijn maar op persoonlijke ervaring en het gevoel. De rol van de aanwezige vrouwelijke arts was uitdrukkelijk om als deskundige 'waar nodig direct commentaar te kunnen geven', maar niet om het voortouw te nemen in de discussie. Het artikel opende als volgt:

De pil, het meest zekere voorbehoedsmiddel, lijkt op z'n retour. Verschillende negatieve publicaties over allerlei bijwerkingen van de pil, dragen er toe bij dat steeds meer vrouwen overstappen naar het gebruik van het spiraaltje, het condoom of het pessarium. Zijn vrouwen bang geworden voor de pil? Is de pil echt zo slecht? Vragen die voor Libelle aanleiding vormden een aantal vrouwen (en één man -de verslaggever-) rond de tafel te brengen en over het gebruik van de pil te praten. Het werd een gesprek waarbij vooral de gevoelens, die bij het wel of niet slikken een rol spelen, naar voren kwamen.

Waar *Libelle* eerder voornamelijk op een wetenschappelijke manier antwoorden gaf op de vragen van lezeressen over pilgebruik speelt in dit artikel voor het eerst het gevoel de hoofdtoon. Het artikel is een uiteenzetting van de manier waarop het gebruik van de pil invloed heeft op de manier waarop lezeressen hun lichaam ervaren.

De vrouw blijkt niet de enige te zijn met zeggenschap over de vruchtbaarheid van haar lichaam. Over kinderen wordt gesproken in termen van 'overleg', 'planning' en 'zeker weten'. Kinderen zijn een bewuste keuze, waar sámen over besloten wordt. De man mag zagezegd 'meebeslissen', over zwangerschap, over wanneer het gezin 'compleet' is en er eventueel sterilisatie plaats kan vinden.

⁶⁵ 'Wij willen écht geen kinderen' in: 'Beste Libelle', *Libelle* 22 (1978) 5.

⁶⁶ 'De pil: Ja of nee? Drie vrouwen en een arts discussiëren', *Libelle* 8 (1980) 27-32.

Desondanks blijft de vrouw eindverantwoordelijke voor het bewaken van de grenzen van haar reproductieve lichaam: de drie vrouwen die aan het woord komen geven aan dat zij maatregelen moeten treffen omdat hun man liever geen condoom gebruikt. Alle drie de vrouwen geven aan dat de pil een oplossing biedt voor hun probleem: zij willen vrijen zonder zich zorgen hoeven te maken over een zwangerschap en zonder dat zij de stemming hoeven te verbreken om een pessarium in te brengen. Toch vinden zij de pil niet ideaal, omdat zij het een onprettig idee vinden de 'natuurlijke balans' van het lichaam te verstoren met de 'troep' die in de pil zit.

Met name op het gebied van gezondheid wordt het lichaam in het artikel beschouwd als een eigen verantwoordelijkheid. Zo zou steriel worden ten gevolge van het laten zetten van een spiraal te wijten zijn aan lichamelijke 'verwaarlozing'. Een gezond lichaam is grotendeels te beïnvloeden door het maken van de juiste keuzes. Anders dan in het artikel over de pil uit 1970 wordt een ongezond lichaam niet beperkt tot aantoonbare ziekten. Ongezond zijn is uitgebreid naar een gevoelsmatige onbalans: het 'niet lekker in je vel zitten'.

Het artikel uit 1980 lijkt een uitzondering in de manier waarop lezeressen en de redactie over de pil schrijven. In de daaropvolgende jaren worden er door lezeressen veel technische vragen over de pil gesteld. *Libelle* laat die vragen uitsluitend door specialisten beantwoorden. In 1982 bijvoorbeeld vraagt een lezeres hoe ernstig de bijwerkingen van de pil zijn.⁶⁷ Ze had onlangs namelijk een artikel gelezen waarin een arts waarschuwde voor de bijwerkingen van de pil, zo zouden vrouwen die de pil gebruiken onder andere een verhoogd risico op kanker hebben. Hierover had G.M. nog nooit iets in *Libelle* gelezen. Ze krijgt een uitgebreid antwoord van de 'Libelle-arts' waarin staat dat bij goed gebruik van de pil de genoemde bijwerkingen niet bestaan.

Libelle lijkt de vele vragen van lezeressen te willen beantwoorden door middel van informatieve achtergrondartikelen en ruimte in adviesrubrieken. In 1984 verscheen een artikel waarin hormoonspecialist professor dr. J. Schoemaker uitlegt wanneer de pil als geneesmiddel kan worden gebruikt.⁶⁸ Bij pijnlijke menstruaties, bij ovulatiepijn, bij hevige menstruaties, bij klachten voor de menstruatie en bij menstruatiestoornissen op latere leeftijd kan gebruik van de pil helpen, aldus Schoemaker.

Nooit een kind kunnen krijgen (1986)

⁶⁷ 'Hoe ernstig zijn de bijwerkingen van de pil?' in: 'Vijftien vragen: gezondheid', *Libelle* 26 (1982) 68.

⁶⁸ 'De pil als medicijn', *Libelle* 18 (1984) 62-65.

In 1986 plaatste *Libelle* een artikel over drie lezeressen die geen kinderen konden krijgen.⁶⁹ Margje (30), Janneke (30) en Annette (38) komen aan het woord. Margje had kinderen nooit als doel gezien, maar toen ze eenmaal getrouwd was vond ze dat ze een richting had gekozen, en vond ze het belangrijk dat er ook kinderen kwamen. Toen het na anderhalf jaar nog niet gelukt was verwees haar huisarts haar door naar de gynaecoloog, omdat de spanning haar leven te zeer beïnvloedde. Ze sprak met haar man af dat ze de grenzen moesten bewaken, omdat ze geen tien jaar van hun leven wilden besteden aan onderzoeken. Maar de grenzen weken in de praktijk steeds verder, en op den duur was hun relatie ondergeschikt geworden aan hun kinderwens. Na zeven jaar kwam Margje tot de conclusie dat ze niet getrouwd was om kinderen te krijgen en besloot ze te stoppen met de onderzoeken en zich te richten op het geluk met haar man.

Na de verhalen van Janneke en Margje laat *Libelle* psychologe Annette aan het woord die uitlegt wat er psychologisch gebeurt wanneer een stel geen kinderen kan krijgen. Ze legt uit dat het een rouwproces is waarin afscheid wordt genomen van een toekomstverwachting, maar omdat kinderen zelden met zekerheid worden uitgesloten duurt het vaak jaren voordat de kinderloosheid wordt geaccepteerd. Ze spreekt uit eigen ervaring en zegt dat vrouwen geobsedeerd worden door hun lichaam: ze voelen haat, omdat het vrouwenlichaam gebouwd is om kinderen voort te brengen en dat niet doet, schaamte, omdat andere vrouwen dat wel kunnen en een schuldgevoel omdat het lichaam niet doet wat er van het lichaam wordt verwacht. Zij koos voor adoptie, en zegt dat er altijd iets moet worden gevonden om de toekomst inhoud te geven. Dat kan ook door het volgen van een studie of het aangaan van een nieuwe, meer bevredigende baan. Hoe dan ook zal het leven door moeten gaan.

In het stuk van Annette benoemt ze dat bij de meeste vrouwen een kinderwens aanwezig is. Ze legt uit waarom onvrijwillige kinderloosheid problematisch is voor vrouwen, maar zegt niet dat het krijgen van kinderen de enige manier is om een bevredigend leven te leiden. De vrouwen beschrijven dat het feit dat zij geen kinderen kunnen krijgen niet als ergste, maar het traject dat moet worden doorlopen en de onwetendheid. Alle vrouwen hebben het feit dat zij geen kinderen kunnen krijgen geaccepteerd. Het niet kunnen krijgen van kinderen wordt in het artikel meer gezien als cultureel dan als natuurlijk. De vrouw verwacht kinderen en moet afscheid nemen van dat beeld, maar is niet minder vrouwelijk als zij geen moeder is.

Dit schreef u over de keizersnede (1990)

⁶⁹ 'Nooit een kind kunnen krijgen: als je na jaren van hoop en medische onderzoeken besluit om dat te accepteren', *Libelle* 21 (1986) 12-17.

In nr.48 uit 1989 plaatste *Libelle* een brief van Alice de K. waarin zij vertelde dat zij alleen door middel van een keizersnede een gezond kindje op de wereld zou kunnen zetten. Hier kwamen zo veel reacties op dat *Libelle* in 1990 een overzicht plaatste.⁷⁰ Alice vraagt zich af of zij zich wel moeder zou voelen als zij niet echt 'bij' de bevalling kon zijn. De reacties lopen sterk uiteen. Sommige vrouwen reageren dat zij zich geen 'echte' moeder kunnen voelen na een keizersnede. Mevrouw I.C. schrijft dat het voelt alsof 'de kroon op het werk' haar is ontnomen, en dat ze nu nog steeds niet voelt hoe het is om een baby te krijgen. Als haar volgende kind weer op die manier geboren moet worden zal ze intens verdrietig zijn.

Andere vrouwen zien de keizersnede in sommige gevallen als een noodzakelijk kwaad. Wanneer een kind alleen met een keizersnede gezond op de wereld kan worden gebracht, wegen de voordelen op tegen de nadelen. Mevrouw K. de Z. zegt dat een natuurlijk verloop van de bevalling 'natuurlijk' het allermooist is, maar dat men dankbaar moet zijn voor de mogelijkheid van een keizersnede als een natuurlijk verloop niet mogelijk is. Ook Erna L. is dankbaar voor de keizersnede, zonder welke ze geen gezonde kinderen had kunnen krijgen. Lydia R. schrijft dat ze pas na tien dagen zich moeder voelde, maar dat ze nog steeds emotioneel wordt als ze iets over keizersneden hoort. Mevrouw N.Z. voelde zich aanvankelijk zelfs een slechte moeder omdat ze niet op de natuurlijke manier had kunnen baren. Over het verschil tussen mannen en vrouwen zegt Mevrouw I.R. dat haar man duidelijk vader was geworden, maar dat zij pas moedergevoelens begon te krijgen toen ze haar kindje een dag na de keizersnede in haar armen mocht houden.

Alle vrouwen die reageren zien de keizersnede als minderwaardig aan de natuurlijke bevalling. Een moeder zou een betere band hebben met haar kind wanneer zij de bevalling op een natuurlijke manier ervaart. De brieven worden neutraal gepubliceerd, en *Libelle* lijkt zelf geen standpunt in te nemen.

De moeder-hormonen (1992)

Dit gebeurt pas twee jaar later. In 1992 plaatst *Libelle* een artikel over de zogenaamde moeder-hormonen.⁷¹ Het artikel schetst een wetenschappelijke discussie, en begint met een alinea over de hormonale veranderingen in het lichaam van de zwangere vrouw. Zij kan zich onder invloed van die hormonen anders gaan voelen en gedragen. De volgende alinea laat de tegenovergestelde invalshoek zien, namelijk niet dat haar hormonen haar gedrag beïnvloedden, maar dat zij door zich anders te gaan gedragen haar hormonen stuurt. Er worden een aantal voorbeelden genoemd van door moederhormonen gestuurd gedrag bij vrouwen die helemaal niet zwanger zijn. De laatste alinea benoemt dat het interessant is om zulke bevindingen naast ons westerse idee te leggen dat het

⁷⁰ Ontroerend, emotioneel, herkenbaar: Dit schreef u over de keizersnede', *Libelle* 20 (1990) 51-55.

⁷¹ 'De moeder-hormonen', *Libelle* 48 (1992) 44-45.

belangrijk is dat vrouwen de bevalling bewust meemaken. Opvoeding, tijdsgeest en cultuur kunnen menselijk gedrag ingrijpend veranderen en beïnvloeden. Dat de band tussen moeder en kind minder goed wordt als de moeder de bevalling niet bewust meemaakt is nooit bewezen.

Met dit artikel gaat *Libelle* in tegen het standpunt van haar lezeressen.

Conclusie

Het doel van deze deelvraag was om inzicht te krijgen in de veranderingen zijn waar te nemen in de manier waarop *Libelle* de vruchtbaarheid van vrouwelijke lichamen vormgeeft, en hoe vrouwen de reproductieve functie van hun lichaam ervaren. Uit de discussie 'De pil: U heeft recht op zekerheid' uit 1970 blijkt dat vrouwen hun vruchtbaarheid ervaren als een belangrijk onderdeel van hun lichaam. De natuurlijkheid van een zwangerschap moet zo veel mogelijk worden gekoesterd. Hoewel de pil als voorbehoedsmiddel op het gebied van gebruiksvriendelijkheid en gemak hoge ogen gooit, blijken vrouwen terughoudend met het ingrijpen in hun natuurlijke vruchtbaarheid. Dit zien we in de vele twijfels en technische vragen die worden gesteld door lezeressen in de loop van de jaren 70. In 'De pil: ja of nee?' uit 1980 brengen lezeressen hun terughoudendheid uitdrukkelijk onder woorden. De natuurlijkheid van de vruchtbaarheid van het lichaam en een uiteindelijke zwangerschap blijft over de gehele periode gewaardeerd worden als de ultieme uiting van het vrouwelijke lichaam. De bevalling moet daarom zo veel mogelijk op natuurlijke wijze gebeuren, blijkt uit 'Dit schreef u over de keizersnede' uit 1990. *Libelle* neemt geen stelling in over de natuurlijke bevalling, maar reageert door objectieve informatie te publiceren over het onderwerp van discussie. Daarin is een impliciet standpunt te lezen dat de relatie tussen moeder en kind niet beïnvloed wordt door een keizersnede. Het is onduidelijk of deze informatie de opinie van lezeressen heeft weten te beïnvloeden.

Het bronmateriaal laat zien dat gezinsgrootte en timing door anticonceptie in de jaren 70 bewuste keuzes zijn geworden, maar dat het stichten van een gezin voor vrouwen een vanzelfsprekendheid blijft. Uit de brief 'Wij willen écht geen kinderen' uit 1978 blijkt dat de bewuste keuze voor een kinderloos bestaan wordt beschouwd als abnormaliteit. In 1986 zien we in de brief 'Nooit een kind kunnen krijgen' dat dit veranderd is en wordt de stelling dat een gezinsleven 'erbij hoort' enigszins genuanceerd. Hier wordt het gezinsleven gepresenteerd als wens die van een vrouw wordt verwacht, maar die niet noodzakelijk vervuld hoeft te worden om er een bevredigend leven op na te houden.

Deelvraag 4: Sociale relaties

Welke veranderingen zien we in Libelle in de manier waarop het lichaam van de vrouw wordt ingezet binnen haar sociale relaties?

Eén van de belangrijkste discussiepunten in de feministische oproer in de jaren 70 was de stelling dat de vrouw weer eigen baas moest worden: niet alleen in haar buik, zoals in de leus van de Dolle Mina's, het vervullen van een vanzelfsprekende rol als moeder en huisvrouw. In deze deelvraag staat de inzet van het lichaam binnen sociale relaties centraal, en de veranderingen in de ervaring van dat lichaam.

Lita wat moet ik doen (1966)

In 1966 schrijft Truus in de rubriek 'Lita antwoordt tieners en twintigers' dat zij uit is gevraagd door de ex van haar vriendin.⁷² Ze wil graag met hem uit maar weet niet of ze dit kan doen ten overstaande van haar vriendin. Lita antwoordt dat verkering en verloving voorbereidingen zijn op een eventueel huwelijk, en dat er geen enkele reden is dat zij het niet probeert met de ex van haar vriendin. Dat het met haar vriendin niet werkte, zou geen invloed hoeven te hebben op de relatie van Truus.

Ook in een antwoord op een brief twee jaar later beweert Lita dat een verkering dient ter voorbereiding op het huwelijk: Piet schrijft in 'Libelle Forum' dat hij zich graag wil verloven met zijn vriendin, met wie hij twee jaar samen is.⁷³ Ze zijn allebei negentien en hun ouders vinden hen te jong, omdat ze misschien nog niet helemaal weten wat ze willen. Lita antwoordt dat er geen verschil is tussen het uitraken van een verkering en een verloving: beide zijn een voorbereiding op het huwelijk. Ze zegt dat er geen reden is om te wachten en stelt voor om er een klein huiselijk feestje van te maken.

Mijn zuster leeft samen met een man omdat ze anders haar weduwepensioen mist (1968)

Een anonieme lezeres schrijft dat haar zuster een aardige man heeft ontmoet waarmee ze wil trouwen.⁷⁴ Maar haar weduwepensioen wordt na een nieuwe huwelijk niet meer uitgekeerd. Nu wonen ze samen, zonder te trouwen, wat 'iedereen een nare toestand vindt'. Daar komt bij dat haar zwager (zo zal ze hem maar even noemen) het bij zijn baas onmogelijk kon krijgen weduwepensioen uit te laten keren als hij zou komen te overlijden. De verzekeringsdeskundige schetst de mogelijkheden op verzekeringengebied, en zegt daarbij dat de zwager van de lezeres toch ook rond zou moeten kunnen komen zonder het weduwepensioen van haar zus. Het beste lijkt het de deskundige om eerst te overwegen of een huwelijk een betere oplossing is.

⁷² 'Lita antwoordt tieners en twintigers', *Libelle* 20 (1966) 155.

⁷³ 'Wij willen ons verloven maar haar ouders vinden ons te jong' in: 'Libelle Forum', *Libelle* 42 (1968) 37.

⁷⁴ 'Mijn zuster leeft samen met een man, omdat ze als ze trouwt haar weduwepensioen mist' in: 'Libelle Forum', *Libelle* 51 (1968) 39.

Met de woonregeling van de zus van de lezeres blijken meerdere mensen zich te bemoeien. De bemoeienis van anderen zorgt ervoor dat de vrouw aanpassingen wil maken in haar leefsituatie. Over trouwen uit liefde wordt met geen woord gerept: het huwelijk wordt gepresenteerd als praktische ‘oplossing’ voor een probleem. Een probleem dat uitsluitend gecreëerd lijkt te zijn door financiële structuren en de afkeuring van anderen. Het huwelijk wordt beschouwd als een verstandige keuze.

Mag een getrouwde vrouw alleen uit? (1975)

In de rubriek ‘Beste Libelle’ in nr. 46 vraagt Jenneke S. – de H. of ze als getrouwde vrouw alleen uit mag.⁷⁵ Ze heeft twee kleine kinderen en heeft met haar man afgesproken dat zij op woensdag uit gaat, en haar man op vrijdag. Meestal gaan ze naar een café om wat te praten en kaarten. Nu wordt er over haar avond gepraat, en waarschuwen mensen haar man dat hij zijn vrouw in de gaten moet houden. Ze vraagt hoe andere lezeressen hier over denken.

Daar krijgt ze verschillende reacties op. Dhr. H. ten Brink antwoordt dat het juist belangrijk is dat een vrouw die een hele dag in haar huishouden bezig is, ook eens wat andere mensen ziet.⁷⁶ ‘Natuurlijk heeft een vrouw er recht op om af en toe eens in haar eentje uit te gaan’, schrijft hij. Want waarom zouden alleen mannen dit mogen? Uit zijn brief blijkt dat hij er automatisch van uit gaat dat Jenneke S. -de H. een huisvrouw is, terwijl zij alleen genoemd heeft dat zij twee kinderen heeft. Mevrouw Wiersma-Van de Wal schrijft dat er hoe dan ook ‘gekletst’ wordt, ook al zit het tussen man en vrouw goed.⁷⁷ Daarom vind zijn dat een getrouwde vrouw gewoon alleen uit moet gaan.

De brief krijgt ook negatieve reacties. Mevrouw A. van S. schrijft dat ze het niet gepast vindt dat een getrouwde vrouw alleen uit gaat, en schrijft dat de vrouw ook met haar man uit kan als ze op zoek gaat naar een geschikte oppas voor haar twee kinderen.⁷⁸

Uit de reacties op de brief blijkt dat er discussie bestaat over de vraag of een getrouwde vrouw zich een avond zonder haar man mag vermaken. Ook mevrouw Wiersma- Van de Wal, die vindt dat Jenneke er alleen op uit zou moeten gaan als zij dit wil, geeft toe dat een dergelijke actie reden is voor ‘geklets’ van anderen. De algemene opvatting lijkt dat een vrouw binnen een huwelijk in dienst staat van haar man en kinderen: als er kinderen zijn is het haar taak om voor hen te zorgen, en wanneer ze vermaak zoekt kan dat alleen onder toezicht oog van de echtgenoot.

Soms voel ik me zo dom als huisvrouw (1978)

Mevrouw H. N. -K. schrijft in de rubriek ‘Julie van Son’ dat ze best tevreden is met haar leven als huisvrouw, maar dat ze af en toe het huishouden haat en behoefte heeft te praten met mensen die ze

⁷⁵ ‘Mag een getrouwde vrouw alleen uit?’ in: ‘Beste Libelle’, *Libelle* 46 (1975) 7.

⁷⁶ ‘Mag een getrouwde vrouw alleen uit?’ in: ‘Beste Libelle’, *Libelle* 52 (1975) 7.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ *Ibidem*.

zelf, en niet haar man uitkiest. Ze voelt zich dan dom dat er zo weinig van buiten op haar af komt. Julie van Son stelt voor bij een clubje te gaan of cursussen te volgen. Ze schrijft dat het huisvrouwenbestaan helemaal niet somber hoeft te zijn.

Libelle neemt geen kritische houding aan ten opzichte van het huisvrouw-zijn, maar lijkt stelling te nemen dat vrouwen moeten kunnen doen wat zij willen, ook als dit betekent dat zij niet werken. Er lijkt geen sprake te zijn van een vanzelfsprekende plek als huisvrouw. Ook werkende vrouwen worden door *Libelle* aangemoedigd. Een jaar eerder schreef Mevrouw A. V. -A. dat ze vaak moet horen dat het oneerlijk is dat zij en haar man dubbel verdienen.⁷⁹ Men merkt dan verwijtend op dat als alle vrouwen zouden werken, er nóg meer werkloosheid zou komen. Uit de brief blijkt dat er discussie bestaat over de vraag of vrouwen evenveel recht hebben op werk als mannen, of dat de individuen van een echtpaar in eerste instantie alleen sámen recht op een inkomen hebben. Julie van Son schrijft dat eerste het geval is, maar stelt dat het eventueel zou helpen voor de werkloosheid wanneer stellen elk een deeltijdbaan zouden aannemen, zodat zowel mannen als vrouwen kunnen werken. De baan buitenshuis lijkt geen reden te zijn voor een kritische (her)verdeling van huishoudelijke taken. Mevrouw E. Bakker schrijft in 'Beste Libelle' dat ze het best begrijpt dat huisvrouwen weleens klagen, maar dat een baan buitenshuis ook niet alles is.⁸⁰ Het valt namelijk niet mee om vijf dagen te werken en dan 's avonds nog huisvrouw te zijn. Mevrouw Bakker ziet zichzelf gedwongen om naast haar baan ook alle taken van het huishouden op te nemen. Er lijken geen kritische reacties te zijn geschreven op deze brief.

Wat moet ik doen: trouwen of samenwonen? (1982)

Loes V. vraagt wie er gelijk heeft: zij of haar vriend. Ze zijn nu twee jaar samen en hij wil gaan samenwonen, maar zij wil gaan trouwen omdat ze dat een vastere verbintenis vindt. Julie van Son antwoordt dat Loes en haar vriend het samen eens moeten worden, omdat er geen sprake is van gelijk of ongelijk. In sommige milieus wordt er op samenwonen neergekeken, terwijl andere groepen samenwonen volkomen hebben aanvaard. Ze zegt wel dat het percentage echtscheidingen te hoog is om van een 'vastere verbintenis' te kunnen spreken, er zijn immers geen relaties met een duurzaamheidsgarantie.

Loes V. laat zien dat ze bewust nadenkt over het huwelijk en dat andere opties ook kunnen worden overwogen. Trouwen is geen kwestie van moeten, of voldoen aan verwachtingen, maar wil ze doen uit liefde. *Libelle* stelt dat er geen goed of fout antwoord is op de vraag of er een huwelijk moet worden gesloten, maar dat het voornamelijk belangrijk is dat beide partijen de keuze willen maken.

⁷⁹ 'Wij hebben alle twee een baan, terwijl anderen werkloos zijn' in: 'Julie van Son', *Libelle* 52 (1977) 25.

⁸⁰ 'Een baan buitenshuis: hét ideaal?' in: 'Beste Libelle', *Libelle* 9 (1980) 4.

Vrijwillig aan het werk (1988)

In de rubriek 'Vrouwen' schrijft Anette dat haar omgeving verwacht dat ze gaat werken wanneer haar kinderen naar school gaan of het huis uit zijn, maar dat ze daar helemaal geen zin in heeft.⁸¹ Mevrouw Stiemer-Tromp reageert dat zij tegen hetzelfde probleem aanliep.⁸² Ze wilde wel iets ondernemen, maar zich niet elke dag vastleggen. Als oplossing is ze één dag in de week vrijwilligerswerk gaan doen.

Conclusie

Het doel van deze deelvraag was om inzicht te krijgen in de veranderingen zijn waar te nemen in de manier waarop *Libelle* het vrouwenlichaam in haar sociale context vormgeeft, en hoe vrouwen de sociale rol van hun lichaam ervaren. In 1966 lijkt er een algemene consensus te bestaan dat elke relatie een voorbereiding is op het huwelijk. Elke langdurige relatie is erop gericht om het lichaam van de vrouw te binden aan de man. 'Verkering' is erop gericht om erachter te komen of de man daar de geschikte partner voor is. Samenwonen zonder te trouwen wordt afgekeurd. Het huwelijk is het doel. Dit blijkt ook uit de brief over het weduwepensioen. De reden om te trouwen wordt beargumenteerd met praktische argumenten. De relatie in het huwelijk is daardoor ongelijk: het vrouwelijke lichaam beperkt vrouwen in hun zelfstandigheid en dwingt hen bijna een geschikte partner te vinden om financieel voor hen te zorgen. De in de brief 'Mijn zuster leeft samen met een man' besproken zus ontvangt een weduwepensioen waardoor zij zich zelfstandig kan redden. Het is voor haar financieel gunstiger om niet te huwen, haar pensioen te houden en toch een romantische relatie aan te gaan met de man waar de van houdt. Echter, de sociale druk om te trouwen: te kiezen om haar zelfstandigheid op te geven en zich te binden is zo groot dat het huwelijk door alle betrokkenen wordt aangeraden, zonder dat er goede argumenten worden aangedragen. Deze zaken lijken niet te leiden tot discussie onder de lezeressen of bij de redactie.

Halverwege de jaren 70 is er een verandering waarneembaar in plaats van de vrouw binnen het huwelijk. Er komt discussie op gang over de zelfstandigheid van de gehuwde vrouw. Moet zij beheerst worden door haar man, of kan zij zelfstandig op stap en is er sprake van een vertrouwensband, waarin partners gelijken zijn? De rolverdeling tussen mannen en vrouwen binnen het gezin is echter geen onderdeel van de discussie. Wanneer man en vrouw kinderen krijgen, heeft de vrouw een vanzelfsprekende taak als zorgende moeder. Men lijkt het er ook over eens te zien dat een vrouw het recht heeft om te werken wanneer ze dat graag wil, maar het huishouden blijft haar taak en haar baan is daar geen excuus voor.

Pas in 1982 zien we man en vrouw als gelijkwaardige (huwelijks-)partners, die samen beslissen over de voor en nadelen van samenwonen en trouwen. De verwachtingen van de tijdsbesteding van

⁸¹ 'Vrouwen', *Libelle* 29 (1988) 7.

⁸² 'Vrijwillig aan het werk' in: 'Beste Libelle', *Libelle* 42 (1988) 5.

(getrouwde) vrouwen zijn verschoven: waar het eerst een uitzondering en een 'recht' was om te werken, wordt er in de late jaren 80 van vrouwen juist verwacht dat zij een baan hebben. De zorg van de kinderen blijft echter haar eerste en belangrijkste taak.

Conclusie

Het doel van dit onderzoek was om de veranderingen op te sporen in de lichaamservaring van vrouwen in *Libelle* in de periode 1964-1992. In de deelvragen werden verschillende categorieën van lichaamservaring apart behandeld: uiterlijk, seksualiteit, reproductiviteit en sociale relaties.

De resultaten wijzen uit dat enerzijds verandering zichtbaar is in de lichaamservaring van vrouwen in *Libelle*

- in de manier waarop vrouwen het uiterlijke voorkomen van hun borsten ervaren. In de jaren 70 zien we dat de borst voor vrouwen als onmisbaar wordt ervaren voor hun identificatie als vrouw. Vanaf de jaren 80 verandert dit en wordt de borst minder sterk verbonden met de vrouwelijke identiteit.
- in de manier waarop vrouwen hun seksuele lichaam ervaren. Aan het begin van de jaren 70 wordt seksualiteit besproken als onderdeel van een (goede) opvoeding. Een verstandige omgang met seksualiteit wordt op die manier een rationeel onderwerp waarbij gevoel een ondergeschikte rol speelt. Het seksuele lichaam ontwikkelt zich in de loop van de jaren 70 van een object met een bepaalde waarde tot een vehikel van genot en plezier.
- in de manier waarop vrouwen hun vruchtbaarheid ervaren. In de jaren 70 zijn gezinsgrootte en timing door anticonceptie bewuste keuzes geworden, maar is het stichten van een gezin voor vrouwen een vanzelfsprekendheid. Halverwege de jaren 80 wordt het gezinsleven gepresenteerd als wens die van een vrouw wordt verwacht, maar die niet noodzakelijk vervuld hoeft te worden om er een bevredigend leven op na te houden.
- in de manier waarop vrouwen hun lichaam inzetten in sociale relaties. In het begin van de jaren 70 zien we de opvatting dat een vrouwenlichaam zich moet binden aan een man en voor het leven binnenshuis. De romantische relaties hebben dit ideaal als doel en zijn gericht op een eventueel huwelijk. In het begin van de jaren 80 zien we dat man en vrouw worden beschouwd als gelijkwaardige partners, die samen beslissen over de voor- en nadelen van samenwonen en huwelijk. Een baan voor een vrouw wordt gezien als een recht, maar geen plicht. Halverwege de jaren 80 wordt van vrouwen juist verwacht dat zij werken.

Anderzijds is er ook sprake van onveranderlijkheid in de lichaamservaring van vrouwen in *Libelle*:

- in de manier waarop vrouwen hun uiterlijk in algemene zin ervaren. Over de gehele onderzoeksperiode zien we dat de grenzen van de norm voor het uiterlijk van de vrouw als onveranderlijk worden gepresenteerd. Dit betekent dat de lichamen van vrouwen die niet

binnen die norm vallen aangepast moeten worden en dat de norm niet ter discussie wordt gesteld.

- in de manier waarop vrouwen hun seksuele lichaam ervaren. Seks wordt beschouwd als een natuurlijke uiting van een gelukkige, monogame romantische relatie tussen man en vrouw. De 'juiste' manier van geslachtsgemeenschap is de manier waarop het 'goed voelt': mits met de correcte partner en op het correcte moment.
- in de manier waarop vrouwen hun vruchtbaarheid ervaren is verwachting van de wens om een gezin te stichten onveranderlijk.
- in de manier waarop vrouwen hun lichaam inzetten in sociale relaties. Hoewel veel vrouwen een dagelijks leven buitenshuis kregen en zich niet langer voelden 'voorbested' als huisvrouw laten de resultaten zien dat de taken van de huisvrouw gezien blijven worden als de verantwoordelijkheid van de vrouw.

Beschouwing en discussie

Op het gebied van het uiterlijk, seksualiteit, reproductiviteit en de sociale rol van de vrouw zijn er verschillende veranderingen opgetreden in de manier waarop vrouwen hun lichaam ervaren. De in het tijdschrift besproken lichaamspraktijken wijzen er echter op dat de meeste verschuivingen pas in de jaren 80 te merken waren. De onderzoeksresultaten laten zien dat de ideeën uit de feministische oproep van de jaren 70 in de loop van het decennium dieper door de samenleving heen sijpelden. De maatschappelijke impact van de strijd om het lichaam van de vrouw gedurende het decennium komt langzaam en geleidelijk op gang, in tegenstelling tot de heftigheid waarmee het debat in de bovenste laag gevoerd werd. Opvallend is bijvoorbeeld dat veel vrouwen een dagelijks leven buitenshuis kregen en zich niet langer voelden 'voorbested' als huisvrouw. Het groeiende aantal werkende vrouwen lijkt een overwinning van het feminisme, maar is dat misschien slechts ten dele. De praktijken in *Libelle* laten namelijk zien dat deze ontwikkeling geen invloed had op de opvatting dat de vrouw verantwoordelijk is voor de taken huishoudelijke taken.

Een andere opvallende ontwikkeling is dat vrouwen hun lichaam beginnen te ervaren als vehikel van genot: maar alleen wanneer dat genot wordt ervaren met een man, in een monogame relatie. Zo is er aan elke ontwikkeling op het gebied van feministische verworvenheden een 'maar' toe te voegen: kinderen worden onderdeel van planning, maar werden pas halverwege de jaren 80 als optioneel ervaren. Borsten werden in de jaren 80 niet langer ervaren als onderdeel van de vrouwelijke identiteit, maar het uiterlijk in algemene zin wel.

Het is de vraag in hoeverre de gevonden resultaten uitsluitend betrekking hebben op lezeressen van *Libelle*. De veranderingen zijn breed genoeg gedragen om door lezeressen van *Libelle* geaccepteerd te worden. Om een duidelijker beeld te krijgen van de representativiteit van de

resultaten is vervolgonderzoek nodig naar andere vrouwentijdschriften om de resultaten mee te kunnen vergelijken. Ook slaagt het onderzoek er niet in onderscheid te maken in verschillende identiteitsvormende 'dimensies' die de vrouwelijke identiteit samenstelt. Zo kan er binnen de groep *Libelle*-lezeressen geen onderscheid gemaakt tussen klasse, leeftijd of huidskleur. Hierdoor beperkt het onderzoek zich tot algemene conclusies.

Literatuurlijst

- Aerts, Remieg, 'Het tijdschrift als culturele factor en als historische bron', *Groniek* 135 (1996) 171-182.
- BWHBC (Boston Women's Health Book Collective), *Our Bodies, Ourselves: A Course by and for Women* (New York 1970).
- Beauvoir, Simone de, *Le Deuxième Sexe* (Parijs 1949).
- Brinkgreve, Christine en Michel Korzec, *Margriet weet raad: gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978* (Utrecht 1978).
- Brouwer, Christien, 'Recensie: Kaat Wils (red), *Het Lichaam (m/v)* (Leuven 2001)', *Tijdschrift voor Genderstudies* 4 (2003) 74-77.
- Davis, Kathy, *The Making of Our Bodies, Ourselves: how Feminism travels across Borders* (Durham 2007).
- Fraser, Marian en Monica Greco (red.), *The Body: A Reader* (Londen 2005).
- Frazer, Elisabeth, 'Teenage Girls reading Jackie', *Media, Culture and Society* 9 (1987) 407-425.
- Friedan, Betty, *The Feminine Mystique* (New York 1963).
- Hemels, Joan en Renée Vegt, *Het Geïllustreerde Tijdschrift in Nederland. Bron van kennis en vermaak, lust voor het oog. Deel 1, 1840-1945; Deel 2, 1945-1995* (Amsterdam 1993, 1997).
- Hermes, Joke en Veronique Schutgens, 'A Case of the Emperor's new Clothes? Reception and Tekst Analysis of the Dutch Feminist Magazine *Opzij*', *European Journal of Communication* 7 (1992) 307-334.
- Hermes, Joke, *Reading Women's Magazines. An Analysis of Everyday Media Use* (Cambridge 1995).
- Hermes, Joke, 'Sommige dingen doe ik alleen op uit vrouwenbladen en niet uit de praktijk: over het gebruik van vrouwen en empowerment', *Massacommunicatie* 4 (1998) 283-304.
- Hülsken, Marloes, *Kiezen voor kinderen? Vrouwentijdschriften en hun lezeressen over het katholieke huwelijksleven 1950-1975* (Hilversum 2010).
- Iggers, Georg en Edward Wang (red.), *A Global History of Modern Historiography* (New York 2003).
- Jensen, Lotte, *Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt. Vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw* (Hilversum 2001).
- Jensen, Lotte, 'Geheel aan de vrouwelijke kunnen toegewijd? Nederlandse vrouwentijdschriften in de achttiende en negentiende eeuw'. In: *Van zeep tot soap*.

Continuïteit en verandering in geïllustreerde vrouwentijdschriften. Catalogus Persmuseum: bij de gelijknamige tentoonstelling van 22 april tot 26 september 2004 Amsterdam.

- Laqueur, Thomas, *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud* (Cambridge 1990).
- Mak, Geertje, *Lichaamsgeschiedenis, sekse en zelf, Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 28* (2008) 34-60.
- Mak, Geertje, 'Lichaamsgeschiedenis tussen discoursen en praktijken', *Ex Tempore* 31:4 (2012) 219-232.
- McKay, John (red.), *A History of Modern Society* (Boston 2011).
- Mol, Annemarie, *The Body Multiple: Ontology in Medical Practice* (Durham 2003).
- Nicholson, Linda, 'Interpreting Gender', *Signs* 20 (1994) 79-105.
- Oudshoorn, Nelly, *Beyond the Natural Body: An Archeology of Sex Hormones* (New York 1994).
- Santing, Catrien, 'Van lijf en leden', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 28* (2008) 7-33.
- Soest, Marjo van, en Eva Besnyö (red.), *Vijf jaar Dolle Mina. 'Meid wat ben ik bewust geworden'* (Den Haag 1975).
- Turner, Bryan, *The body and Society: Explorations in Social Theory* (Londen 2008).
- Wahrman, Dhror, *The Making of the Modern Self* (New Haven 2004).
- Wassenaar, Iris, *Vrouwenbladen: spiegels van een mannenmaatschappij* (Amsterdam, 1976).

Geraadpleegde websites

- Hove, Guus van, 'De verleiding van de vrouw: de marketing van vrouwentijdschriften in de 21ste eeuw', (*in opdracht van het Persmuseum*) *Van Zeep tot Soap* (Amsterdam 2004) <<http://www.vrouwentijdschriften.nl/pdf/hove.pdf>> [geraadpleegd op 26-01-2017].
- Hülsken, Marloes, 'Fascinerend en veelzijdig: het vrouwentijdschrift als bron', (*in opdracht van het Persmuseum*) *Van Zeep tot Soap* (Amsterdam 2005) <<http://www.mediamonitor.nl/mediamarkten/tijdschriften/tijdschriften-in-2015/>> [geraadpleegd op 26-01-2017].
- Tijdschrift voor Tijdschriftstudies, 'About', <<https://www.tijdschriftstudies.nl/about/>> [geraadpleegd 03-01-2017].

Geraadpleegde uitgaven van *Libelle*

- *Libelle* 14-26 (1964).
- *Libelle* 14-26 (1966).
- *Libelle* 40-52 (1968).
- *Libelle* 15-26 (1970).
- *Libelle* 27-39 (1972).
- *Libelle* 1, 44-52 (1975).
- *Libelle* 2, 3, 45-52 (1976).
- *Libelle* 1, 52, 53 (1977).
- *Libelle* 1-9 (1978).
- *Libelle* 2-13 (1980).
- *Libelle* 17-29 (1982).
- *Libelle* 11-20 (1984).
- *Libelle* 15-25 (1986).
- *Libelle* 41-50 (1988).
- *Libelle* 18-32 (1990).
- *Libelle* 35-48 (1992).

Afbeeldingen

- Figuur 1: 'Libelle Helpt Special: Cosmetische chirurgie', *Libelle* 21 (1990) 27.
- Figuur 2: 'Borstoperatie: Ontdekking – Angsten - Genezing – Zorg Erna', *Libelle* 23 (1978) 35.
- Figuur 3: Paul Breekveldt, 'Ze zijn niet te klein om te weten: We moeten voorlichten. Maar wanneer? En hoe?', in: 'Wij en onze kinderen' (bijlage), *Libelle* 37 (1968).
- Figuur 4: 'Wij en onze kinderen' (bijlage), *Libelle* 37 (1968).